

Neprovdaná matka

SENTA RADVANOVÁ

I.

STRUČNĚ O VÝVOJI PROBLÉMU

1. Společenské a právní postavení neprovdané matky i jejího dítěte z historického hlediska prodělává až do dnešní doby postupné změny. Touto byt' zajímavou historií se zde nemíníme zabývat. Chtěli bychom úvodem jen připomenout základní, charakteristický rys této problematiky, který ji víceméně ovlivňoval.

Otázky související se společenským a právním postavením neprovdané matky jsou historicky spjaty se vznikem monogamní rodiny, jejímž základem se v právní sféře stává monogamní manželství. Monogamní rodina „je založena na vládě muže a jejím účelem je výslovně plození dětí, u kterých by nemohlo být sporu o tom, kdo je jejich otcem. A toto otcovství se požaduje, protože děti se mají jednou jako pokrevní dědicové ujmout otcova jmění“.¹⁾ Právní úpravu manželství ve všech vykořisťovatelských společnostech tedy provází snaha zaručit manželu legální potomky a naopak zaručit víceméně jen těmto potomkům privilegované postavení. Monogamní manželství pochopitelně neodstranilo skutečnost, že i z jiných než manželských styků vzešly děti. Na otázku, zda monogamní manželství vůbec mohlo zaručit manželu matky jistotu jeho otcovství výstižně odpovídá Engels: „Vedle monogamního manželství a heterismu stalo se nezbytným společenským zařízením cizoložství — zavrňované, těžce trestané, avšak nepotlačitelné. Jistota o otcovství dětí pramení teď právě tak jako dříve nanejvýš z mravního přesvědčení a Code Napoleon, aby tento neřešitelný rozpor rozřešil, dekretoval v článku 312: L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari; otcem dítěte počatého za manželství je manžel. To je poslední výsledek tří tisíc let monogamie.“²⁾ Jistota tzv. manželského původu dítěte je však už další stránkou problému, který byl se vznikem monogamie nastolen. Nás spíše zajímá postavení těch žen, které se staly matkami vně manželských vztahů, tedy měly postavení matky nemanželské a jejich dítě bylo i právními normami označováno za nemanželské. Lze říci, že nerovnoprávnost ženy, jež ve vykořisťovatelské společnosti

¹⁾ B. Engels, Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu; srov. K. Marx, B. Engels, Vybrané spisy II, Svoboda 1950, str. 228.

²⁾ Srov. tamtéž, str. 234.

základním způsobem určovala její společenské postavení velmi pronikavým způsobem, vynikala právě v souvislosti s jejím mimomanželským mateřstvím. V oblasti morálních vztahů docházela jednoznačného morálního odsouzení; pokud právní úprava znala sankce za mimomanželský pohlavní styk, dopadaly tyto sankce obvykle krutějším způsobem na ženu. Její právní ochrana byla minimální. Stejně tak postavení jejího dítěte nebylo, pokud jde o jeho nároky vůči otci, zabezpečováno. Sociální postavení nemanželské matky ve středověkých poměrech, ale i v době pozdější, charakterizuje výstižně i instituce tzv. nalezinců. Bezprávné, hospodářsky nezajištěné matce nezbývalo často nic jiného, než dítě „odložit“. Svým způsobem byla charitativní činnost projevující se zřizováním nalezinců (původně církevními zařízeními – zejména kláštery a později i státem) jedinou významnější „společenskou pomocí“, která byla nemanželské matce poskytnuta.

2. Postavení neprovdané matky velmi úzce souvisí s právním postavením jejího dítěte. Nepochybně tam, kde právní úprava umožňuje alespoň určité zabezpečení jejího dítěte ze strany otce, zlepšuje se i postavení matky. V takovém případě totiž matka nenese sama celou tíži především hmotného zabezpečení dítěte.

V evropských středověkých poměrech ovlivňuje právní úpravu postavení nemanželského dítěte téměř na celém kontinentě nazírání římského práva spolu s některými prvky práva kanonického. Připouštěla se legitimace nemanželského dítěte per subsequens matrimonium; pokud některé právní režimy připouštěly nárok na určení otcovství soudním řízením, šlo obvykle o stanovení vyživovací povinnosti otce k dítěti. Nerovnoprávné postavení nemanželského dítěte vynikalo obzvláště ve středověkém anglickém právu, které nepřiznávalo po dlouhou dobu tomuto dítěti žádný právní vztah k otci ani k matce. Nepřipouštělo dokonce ani legitimaci per subsequens matrimonium. (Je však třeba pro úplnost upozornit ještě na jeden problém, totiž na to, že právní úpravy často ve skupině nemanželských dětí rozeznávaly ještě zvláštní skupinu nemanželských dětí narozených z cizoložství a krve-smilstva, kterým nepřiznávaly vůbec žádná práva. Trvalo velmi dlouho, než tyto děti přestaly být takto rozeznávány a měly postavení ostatních nemanželských dětí.)

Určité zlepšení právního postavení nemanželského dítěte lze postupně v jednotlivých právních úpravách sledovat zhruba od konce šestnáctého století. K tomuto zlepšení dochází zejména pod vlivem prvků přirozenoprávní teorie.

Teprve od doby osvícenské lze v Evropě sledovat tři základní systémy, kterými se řídí postavení nemanželského dítěte, jež dodnes, pokud jde o základní přístup, ovlivňují jednotlivé právní úpravy; systém francouzského code civil (Napoleon), systém rakouského všeobecného zákona občanského (ABGB) a systém common law.³⁾

³⁾ Srov. Má sí l k o, V a n ě ě k, Určování otcovství v evropských právních řádech, Příručky min. spravedlnosti, sv. 28, str. 46 a násl.

Zcela nepochybně z těchto tří systémů nejpokrokovějším jeví se systém rakouského všeobecného zákona občanského, který od počátku vycházel ze zásady, že každé dítě má právní nárok na určení svého zploditele. V tomto směru naopak oba zbývající systémy zaujímají po dlouhou dobu velmi rigidní stanovisko. Možnost zjištění otcovství postupně přiznává systém *code civil* teprve v tomto století, systém *common law* (event. anglické pozitivní právo) žalobu na zjištění či popření otcovství nezná dodnes; právního postavení manželského dítěte zde může dosáhnout dítě zrozené mimo manželství pouze pomocí osvojení.

3. Vývoj právní úpravy postavení nemanželského dítěte a jeho matky na našem území byl tedy ovlivněn především systémem rakouského všeobecného zákona. Z historického hlediska stojí za zmínku ještě jedna velmi zajímavá — byť pouhá epizoda — která předcházela.

Máme na mysli josefinský patent z roku 1787, který děti nemanželské postavil na roveň dětem manželským (zejména co se týkalo práva dědictvého). Tato reforma byla zrušena krátce po smrti Josefa II.; tak příznivé úpravy postavení nemanželských dětí nebylo ani v pozdějším buržoasním právu platném na našem území nikdy dosaženo.⁴⁾

Umožňoval zjištění otcovství, event. jeho uznání, na jehož základě mohla být nemanželskému otci uložena k dítěti alimentární povinnost. Nemanželské dítě však nevstupovalo do rodiny svého otce, nepožívalo zde všech práv příbuznosti, které náležely pouze dětem manželským (zejména právo na jméno, právo dědictví a další práva).

Dalším, významným momentem pro naši otázku bylo, že občanský zákon z r. 1811 vycházel ze zásady „*mater certa est*“, tedy z toho, že identita nemanželské matky je nepochybná. K tomu ovšem třeba poznamenat, že nemanželská matka neměla povinnost označit při zápisu svého dítěte do matriky ani jméno zploditele, ani své. Toto své právo v praxi realizovaly nemanželské matky zejména v souvislosti s tím, když ponechávaly dítě v tehdejší sociální instituci nalezince. Pro postavení nemanželské matky v tehdejší společnosti jsou tyto momenty velmi charakteristické. Její event. anonymita a možnost zanechání dítěte v nalezinci měly předcházet umělým potratům, případně vraždám novorozenců. Zřejmě pro značný počet nemanželských matek — byť zákon možnost zjištění otcovství dával, představovalo soudní řízení záležitost tak složitou a další osobní péče a výchova dítěte vzhledem k jejich sociálnímu postavení byla pro ně prakticky nemožná, že zejména v minulém století hojněji využívaly možností tehdejší „veřejné péče“ (nalezinců), než aby usilovaly o zjištění otcovství.

4. Předpisy obecného občanského zákoníka z roku 1811 přetrvaly až do vzniku socialistického rodinného práva na území naší republiky. Kodifikaci socialistického rodinného práva významně ovlivnilo v té době již několik

⁴⁾ Srov. J. Kloubouch, Manželství a rodina v minulosti, Orbis 1962, str. 121.

desítek let existující sovětské rodinné právo, zejména jeho základní stěžejní principy. Tyto principy byly vytyčeny těsně po vítězství Velké socialistické říjnové revoluce — již v prosinci 1917 — dekrety „O rozvodu manželství“ a „O občanském sňatku, dětech a vedení matrik“. Prosincové dekrety kromě stěžejního principu zrovnoprávnění ženy výslovně zrovnoprávnily též děti manželské a děti narozené mimo manželství.⁵⁾

Socialistický princip zrovnoprávnění všech dětí byl v našem právu vyjádřen již v ústavě 9. května v r. 1948 a v § 11 odst. 2, kde bylo řečeno, že „původ dítěte nesmí být jeho právům na újmu“. Ústavní princip významně ovlivnil následující kodifikaci rodinného práva — tj. vydání zákona č. 265/49 Sb. o právu rodinném. Tu je třeba se však podrobněji zmínit o velmi zajímavé otázce. Bývalo někdy vytýkáno, že naše právo přejímalo mnohé ze socialistického sovětského práva mechanicky. Příklad kodifikace rodinného práva je naopak důkazem toho, jak kodifikátoři tehdejšího lidově demokratického státu přistupovali k vytvoření kvalitativně nového práva s hlubokými znalostmi sovětského socialistického práva a jeho praxe na jedné straně, na straně druhé však přihlíželi k dosavadnímu vývoji našeho práva a zejména ke konkrétním společenským podmínkám, jimž nová úprava měla odpovídat. Konkrétním příkladem je nám právě problematika úpravy postavení matky a jejího dítěte, které se narodilo mimo manželství.

V sovětském právu byla totiž tato problematika podstatně změněným způsobem (proti úpravě předchozí) upravena v r. 1944 výnosem Presidia Nejvyššího sovětu SSSR „O zvýšení státní pomoci těhotným ženám, ženám s více dětmi a osamělým matkám...“ Výnos změnil dřívější úpravu v tom smyslu, že nadále nebyla dána možnost zjištění otcovství v případě, že se dítě narodilo mimo manželství rodičů. Dítě narozené mimo manželství nabývalo práv pouze vůči matce, nevstupovalo tedy do právního vztahu k otci.⁶⁾ Na druhé straně však současně byla zajištěna materiální pomoc tzv. osamělé matce (odinokaja mať) ze strany společnosti — státu. Ratio legis této úpravy, která znamenala podstatný zásah do stávajících předpisů, spočívalo zřejmě především v poměrech, které do rodinných vztahů vnesly hluboké otřesy. způsobené Velkou vlasteneckou válkou. Je nepochybné, že základní zájem sovětského státu směřoval v té době k urychlenému zajištění materiálních potřeb dětí, u nichž by bývalo zcela ilusorní uplatňovat zjištění otcovství obtížnou a zdlouhavou soudní cestou (k vydání uvedeného výnosu vedly ovšem i důvody další, zejména populační, vycházející z existujícího nepoměru mezi počtem mužů a žen tehdejší generace v reprodukčním věku). Z tohoto hlediska se zmíněné nařízení jevílo jako vyjímecný, zřejmě však společensky nutný právní čin. Postupem doby, jak se poválečné poměry v oblasti rodinných vztahů konsolidovaly, docházelo ke kritice právního stavu, který ve skutečnosti vedl k rozdělení dětí na manželské a nemanželské. Tato kritika byla uváděna v sovětském tisku v řadě článků i v knižních publikacích. Někteří autoři poukazovali dokonce na to, že ani za váleč-

⁵⁾ Srov. Sverdlov, Sovětskoje semějnoje pravo, Moskva 1951, str. 34.

⁶⁾ Srov. tamtéž, str. 124 a násl.

ných poměrů nemělo dojít k rozlišování mezi dětmi nemanželskými a manželskými: „Jednotlivé body výnosu z 8. července 1944, kterými se rozlišuje právní postavení manželských a nemanželských dětí, se neukázaly správnými ani v době války a tím spíše v poválečném období. Tyto paragrafy uvedeného zákona nevyplývají z hlavních a nejdůležitějších zásad socialistického rodinného práva.“⁷⁾ Souhlasíme, zejména s tou částí kritiky, která usilovala v poválečné době o změnu tehdejšího právního stavu. Je zřejmé, že oprávněnost kritických hlasů byla namístě, protože v r. 1968 ke změně dochází. Podle zásad rodinného zákonodárství schválených zákonem z 27. 6. 1968 (s účinností od 1. 10. 1968) platí v sovětském právu, že otcovství k dítěti narozenému mimo manželství se zjistí buď na základě společného prohlášení obou rodičů, nebo soudně a vyznačí se v rodném listě. Při zjišťování otcovství přihlédne soud k tomu, zda matka dítěte se žalovaným žila a měla s ním před narozením dítěte společnou domácnost anebo s ním dítě společně vychovávala nebo živila, event. k důkazům, jež bezpečně potvrzují, že žalovaný uznal otcovství. Pouze děti, které pocházejí jen z chvilkových vztahů rodičů, nemají ani nadále právo na zjištění otcovství. V tomto případě může svobodná matka (jako tomu bylo v době od 8. července 1944 až do 1. 10. 1968) požádat o státní podporu na výživu dítěte nebo dítě dát do dětského domova, kde náklady na jeho výchovu a výživu nese stát.

Na zajímavosti nepostrádá ustanovení, které dává možnost, aby v tomto případě, když není otec zjištěn, svobodná matka dala zapsat v matrice narozených jako otce dvě libovolná jména a své vlastní příjmení v mužské gramatické formě. Nová úprava postavení dětí narozených mimo manželství je významným krokem, ke kterému v oblasti sovětského rodinného práva došlo. Je zřejmé, že maximální zájem na tom, aby dětem narozeným mimo manželství byla zásadně dána možnost vstupu do právních vztahů se svým pokrevním otcem, je vyjádřením základního principu socialistického rodinného práva — zrovnoprávnění všech dětí.

Z toho, co bylo řečeno o vývoji této problematiky v sovětském právu v letech 1944–1968 vyplývá, že naše zákonodárství obdobnou úpravu nezavedlo, protože neodpovídala ani v poválečných letech společenským podmínkám, které byly v našem státě.

II.

SOUČASNÉ SPOLEČENSKÉ A PRÁVNÍ POSTAVENÍ NEPROVDANÉ MATKY V NAŠEM STÁTĚ

A. K společenskému problému počtu porodů mimo manželství

Počet dětí narozených mimo manželství lze sledovat na přesných statistických údajích v uplynulém padesátiletí samostatnosti našeho státu. Oproti

⁷⁾ Srov. V. Bilšajová, Postavení ženy za socialismu, Praha 1960, str. 201.

době před druhou světovou válkou se počet nemanželských porodů snížil na polovinu. Proti původním cca 10 % z celkové roční populace klesl prakticky od roku 1950 na cca 5 %. V posledních letech se u nás počet porodů mimo manželství pohybuje okolo 12 000 ročně (počet všech porodů pak okolo 220 000 ročně).

Pokles nemanželských porodů ovlivnily různé příčiny. Působí tu zdravotnická osvěta — rozšíření znalostí antikoncepce, zřejmě zde působí i určité faktory sociálně-politické, např. uzavírání manželství v mladším věku, oproštění vstupu do manželství od ekonomických, stavovských a jiných vlivů. Zejména však podstatně pokles mimomanželských porodů u nás ovlivňuje od r. 1957 legalizování přerušení těhotenství. Podrobnější průzkum provedl v této otázce V. Wynnyczuk v r. 1963 a uveřejnil tyto zajímavé údaje:

Počet případů umělého přerušení provdaných a neprovdaných žen, připadajících na 100 porodů v r. 1958—1962:

Rok	Celkem	V manželství	Mimo manželství
1958	25,8	23,4	73,8
1959	36,1	32,1	112,3
1960	40,2	35,4	134,6
1961	42,8	36,8	163,3
1962	40,9	35,1	161,1
1958 } 1962 } =	37,0	32,4	126,5

Ukazuje se, že zatím co v ČSSR připadá na 100 porodů 37,0 potratů podle zákona, dochází u žen podle jejich rodinného stavu k zásadnímu rozdílu. Zatímco na 100 porodů v manželství připadá cca 35 umělých zákroků, dosahuje počet umělých zákroků na 100 porodů mimo manželství číslice 160.

Můžeme proto konstatovat, že po zavedení zákona o umělém přerušení dochází u nás po roce 1958 ke stoupajícímu počtu těhotenství u žen právě mimo manželství. Většina těchto těhotenství však končí umělým zákrokem. Jedině tímto způsobem lze vysvětlit, proč podíl dětí narozených mimo manželství zůstává z celkového počtu přibližně stejný, tj. oněch 5 %, jež jsme uvedli. Není tomu tak proto, že by u nás stoupalo vědomé mateřství mimo manželství, nýbrž proto, že přibývá počtu i podílu otěhotnění mimo manželství (jež ovšem končí umělým potratem).⁸⁾

K tomu je ovšem třeba ještě uvést, že absolutní počet dětí narozených mimo manželství sleduje též celkový pokles porodnosti u nás.

Uvedený průzkum uvedl ještě další zajímavá fakta. Ukázalo se, že v případech nemanželských porodů nejde u nás o projev rostoucí ženské samo-

⁸⁾ Srov. V. Wynnyczuk, Porodnost neprovdaných žen, Zprávy státní populační komise č. 8/1963.

statnosti a skutečné rovnoprávnosti neprovdaných matek, jež se projevuje v konkrétní touze po dítěti, i když se nepodařilo nalézt vhodného partnera. Tento závěr vyplynul zejména ze srovnání neprovdaných matek různých věkových skupin před vydáním zákona o umělém přerušení těhotenství a po něm. Předpokládalo by se totiž, že k uvědomělému mateřství u neprovdaných matek by mělo docházet právě u vyšších věkových skupin. Zjištěná fakta svědčí o opak. „Srovnání neprovdaných matek podle věku neprokázalo, že by přibývalo porodů u žen nad 25 let. Naopak — věk u neprovdaných matek klesá a ztotožňuje se v zásadě s celostátními tendencemi. Zatím co v r. 1955 bylo 55,9 % neprovdaných matek ve věku do 24 let, v roce 1960 stoupá jejich podíl na 62,8 %, čemuž odpovídá rovnoměrný pokles starších žen (1955 — 44,1 %; 1960 — 37,2 %). Nejsilnější vzestup se projevuje právě u žen nejmladších do 19 let. Zatím co v r. 1955 byla každá čtvrtá neprovdaná matka ve věku 19 let a méně, je v tomto věku dnes zhruba každá třetí.“¹⁾ Nedomníváme se, že by od doby uvedeného průzkumu se něco podstatného změnilo, pokud jde o zjištěné údaje. Je možné, že v souvislosti se vzestupem počtu umělých přerušení těhotenství, k němuž došlo v posledních letech, ještě poněkud stoupá počet přerušení těhotenství k nimž došlo mimo manželství.

Statistické údaje o počtu porodů mimo manželství nás informují ovšem jen o události mimomanželského porodu. O dalším vývoji postavení těchto neprovdaných rodiček lze z těchto čísel usuzovat dosti nesnadno. Nelze si totiž představovat, že každá z těchto, ve statistice zachycených žen, nadále v naší společnosti figuruje jako neprovdaná matka. Jak se dále může společenské a právní postavení těchto žen utvářet? Lze se domnívat, že určitý počet těchto žen uzavře manželství — buď s otcem svého dítěte, či případně s jiným mužem; část nemanželských matek souhlasí s tím, aby jejich dítě bylo osvojeno, jen určitá, podle našeho názoru nepřevažující část žen, které porodily dítě mimo manželství, vytváří spolu s tímto dítětem neúplnou rodinu — žijí s ním, osobně o něj pečují, vychovávají je. Děti narozené mimo manželství bývají často svěřovány do péče a výchovy jiných osob, event. do péče ústavní. Uvedené možnosti praktického řešení životní situace ženy, která porodila dítě mimo manželství, existují; nejsou však k dispozici přesné údaje, proto činíme jen určitý odhad. (Např. k názoru, že značná část nemanželských matek uzavře s otcem dítěte manželství, event. vyřeší otázku otcovství smírnou cestou (souhlasným prohlášením rodičů), docházíme proto, že počet soudně projednávaných žalob o zjištění otcovství tvoří zhruba jen 15 % z počtu všech narozených dětí mimo manželství. Zřejmě zde také hraje roli osvojení.)

Proto v dalším výkladu se budeme snažit vyčerpát právní problémy z oblasti rodinného práva, které se mohou neprovdané matky týkat v souvislosti s onou možnou proměnlivostí jejího postavení, na niž jsme poukázali. Chtěli bychom totiž právě na příkladu právní problematiky prokázat,

¹⁾ Srov. tamtéž.

že pojem „matka neprovdaná“ nezachycuje jen statický moment nemanželského porodu, ale že s tímto pojmem lze spojovat další vývoj právního postavení dvou zúčastněných subjektů — matky a dítěte.

B. Neprovdaná matka a otázky rodičovství

1. *Určení mateřství.* Mezi matkou provdanou a neprovdanou není zásadně, pokud jde o určení jejího mateřství, rozdíl. Společenský a praktický význam určení mateřství je však v případě neprovdané matky svým způsobem kvalitativně rozdílný až do okamžiku, kdy k dítěti narozenému mimo manželství je zapsáno v matrice též otcovství. Do té doby totiž — event. nebude-li otec vůbec zapsán, tak výlučně — bude matka jediným subjektem rodičovství ke svému dítěti. (K obdobné situaci ovšem může dojít i v případě, že dítě se sice narodilo ženě provdané, ale otcovství k němu bylo úspěšně popřeno, či v případě, že dítě se narodilo ženě, která byla provdána, až po uplynutí 300 dnů po zániku jejího manželství.)

Jak jsme uvedli, již rakouský všeobecný zákoník vycházel z názoru, že „matka je jistá“. Z tohoto předpokladu vychází i naše právo. Zákon o rodině nestanoví žádné předpoklady pro vznik právního vztahu mezi matkou a dítětem (stejně tak je nestanovil ani předchozí zákon o právu rodinném č. 265/49 Sb.). Zákonodárce vychází z faktu, že základem právního vztahu matky a dítěte je vztah biologický, tj. porod dítěte. (Zrození dítěte určitou matkou se považuje v našich společenských podmínkách za skutečnost, kterou je poměrně obtížné utajit, tudíž naopak je skutečností snadno prokazatelnou; tomu napomáhá i ohlašovací povinnost, uložená zdravotnickým zařízením a pracovníkům.)

Na zrození (porod) je třeba hledět jako na právní skutečnost, mající povahu události, jež vede ke vzniku významného právního vztahu rodiče (matky) a dítěte. Ke vzniku právního vztahu matky a dítěte nepřistupuje v našem právu tudíž žádná jiná skutečnost. (Některé právní řády — např. ve Francii, Itálii a dalších, vyžadují, aby k dítěti narozenému mimo manželství matka své mateřství ještě zvláštním uznávacím projevem prohlásila (*reconnaissance obligatoire*). Právní vztah matky a dítěte vzniká tedy okamžikem zrození dítěte.¹⁰⁾ Pokud jde o matku dítěte, není pro vznik jejího

¹⁰⁾ Podle našeho názoru je z hlediska vzniku právního rodičovského vztahu a s tím event. souvisejících práv a povinností v oblasti některých majetkových práv, porod mrtvého dítěte bezvýznamný — srov. ust. § 7, odst. 1 obč. zák. I porod mrtvého dítěte může mít ovšem právní význam — nese s sebou určité nároky z titulu pracovního práva, práva sociálního zabezpečení, vzniknou zde též event. nároky podle § 95 zák. o rod. I v případě, že dojde k určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů k dítěti počatému, ale dosud nenarozenému (§ 53 zák. o rod.), je třeba k tomu, aby vznikl vztah rodiče a dítěte, zrození živého dítěte. Podle našeho názoru i zde vzniká rodičovský vztah až okamžikem porodu, nikoli *ex tunc*, tj. od souhlasného prohlášení rodičů, narodí-li se dítě živé. Je tomu tak proto, že naše právo nezná rodičovský vztah k lidskému plodu, ale výlučně jen k životaschopnému novorozenci — oddělenému od matčina těla. Plodu (*nasciturovi*) přiznává jen určitá práva, pokud se pak dítě narodí živé (§ 7 obč. zák.).

právního vztahu k dítěti rozhodující cokoli se týká jejího osobního stavu, její věk, otázky duševního stavu či způsobilosti k právním úkonům. Není tedy např. rozhodující její vědomost o tom, že porodila dítě (z hlediska literatury jsou známy případy, kdy žena upadla do dlouhého bezvědomí, např. po úrazu, během tohoto bezvědomí porodila dítě, aniž se ze svého fyziologického stavu probírala). Právní vztahy matky k dítěti vzniká dokonce i v tragické situaci, kdy matka při porodu umírá (smrt matky v takovém případě může dokonce v krátkém okamžiku předejít zrození dítěte).

Jestliže porod dítěte považuje naše právo za právní skutečnost vedoucí ke vzniku právního vztahu mezi matkou a dítětem, pak je zřejmé, že zápis do matriky má význam pouze deklaratorní (nekonstituuje vztah mezi matkou a dítětem). Proto se připouští možnost provedení důkazu o tom, že matkou dítěte není žena, která je uvedena jako matka v matrice, ale že naopak matkou je žena jiná. Případně by též bylo možno se domáhat toho, aby byla určena matka k dítěti, v jehož rodném listě rodičů vůbec zapsáni nejsou (nalezenec). V těchto případech by řízení proběhlo na základě žaloby o určení osobního stavu podle § 80 o. s. ř.¹¹⁾

2. URČENÍ OTCOVSTVÍ

Rodičovský právní vztah vzniká otci k dítěti na základě právních domněnek, jež zobecňují společenské zkušenosti nejpravděpodobnějšího zplození dítěte určitým mužem. Zplození dítěte je materiálním, biologickým základem právního vztahu otce k dítěti, pozitivně však podle současného stavu přírodních věd není prokazatelné. Negativní skutečnost, tedy důkaz o tom, že určitý muž dítě nezplodil, je naopak za určitých okolností prokazatelná. Proto domněnky otcovství jsou v našem právu konstruovány jako vyvratitelné.

Zcela zásadní význam pro řešení právního vztahu otce k dítěti má manželství. Existence manželství jako právního vztahu je z hlediska konstrukce právních domněnek otcovství, výchozí, základní otázkou. Zákonodárce zde důsledně postupuje jen v rovině právní — skutečnost, zda se dítě narodilo ženě provdané nebo neprovdané, konstátuje jako *quaestio iuris*. Pro uplatnění či neuplatnění domněnky otcovství manžela matky nepřipouští tudíž možnost zkoumání existence jakýchkoli dalších faktických okolností (např. takových negativních skutečností, jež by manžela jako otce vylučovaly). Proto domněnka otcovství k dítěti, jež se narodí ženě provdané (případně

¹¹⁾ Problematikou určení a popření mateřství se zde nezabýváme v plné šíři, protože nejde o otázky, které by se týkaly speciálně jen matky neprovdané. Spíše teoreticky je určení a popření mateřství ovšem problematikou velmi zajímavou. Zejména tehdy, když by byla vznesena pochybnost o mateřství k dítěti, jež by v matrice mělo zapsaného i otce, se uvádí, že pak nelze ponechat stranou ani otázku otcovství. V tomto případě se poukazuje na to, že vztahy dítěte k matce jsou nerozlučně spjaty se vztahy dítěte k otci — k tomu srov. podrobný teoretický výklad podaný v učebnici Rodinné právo, Orbis 1970, str. 130 a násled.

do 300 dnů po zániku jejího manželství nebo jeho prohlášení za neplatné — § 51 zák. o rod.), se uplatňuje automaticky — otcovství manžela matky je zapsáno do matriky, aniž by rodiče-manželé či třetí osoba mohli jakýmkoli způsobem svojí vůlí nastolení domněnky otcovství manžela matky, tedy i tento zápis ovlivnit. (Jinou otázkou je ovšem možnost vyvrácení domněnky otcovství manžela matky, které zákon připouští za dodržení přesných předpokladů, jež jsou pro ně stanoveny.)

Postavení neprovdané matky se tedy od matky provdané, pokud jde o určení otcovství, liší především v tomto výchozím momentu — existence manželství a s ním spojených právních důsledků pro rozlišení domněnky otcovství manžela matky od dalších dvou domněnek otcovství.

Všimněme si nejprve některých rysů, kterými lze právní možnosti vzniku otcovství k dítěti neprovdané matky charakterizovat. Naše právní úprava nevylučuje zásadně možnost, aby ke kterémukoli dítěti, jež se narodí neprovdané ženě, vzniklo otcovství. Jiná otázka ovšem je, zda v každém případě bude tato možnost realizována. Dalším charakteristickým rysem je, že zákon nečiní žádný rozdíl mezi postavením dítěte, jestliže svědčí domněnka otcovství manžela matky, a dítětem, jestliže svědčí některá z dalších domněnek otcovství. Ve všech případech dítě vstupuje do příbuzenského vztahu k otci se všemi vzájemnými právy a povinnostmi. Jde tu o provedení socialistického principu rovnoprávnosti všech dětí, bez ohledu na jejich zrození v manželství či mimo ně. Konečně je třeba uvést, že při určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů, event. i při určení otcovství soudem, se na rozdíl od uplatnění domněnky otcovství manžela matky, více či méně uplatňují volní projevy matky i otce. Přitom, jak vyplývá ještě z dalšího výkladu, je podle našeho názoru zřejmé, že volní projev matky hraje v procesu realizace dalších domněnek otcovství významnější roli.

K tomu, aby bylo určeno otcovství k dítěti neprovdané matky, nabízejí se tedy tyto možnosti: a) otcovství je určeno souhlasným prohlášením rodičů (§ 52, 53 zák. o rod.), b) otcovství je určeno soudem (§ 54–56 zák. o rod.).¹²⁾

ad a) *Souhlasné prohlášení rodičů* zakládá domněnku otcovství muže, který spolu s matkou prohlásil, že je otcem dítěte. Jde opět o domněnku vyvratitelnou — připouští se tedy popření takto vzniklého otcovství. Projevy vůle, vedoucí k souhlasnému prohlášení rodičů, vyžadují ke své platnosti některé náležitosti: musí být učiněny osobně, ústně, osobou způsobilou, a to buď před národním výborem pověřeným vést matriky nebo před soudem.

Povšimněme si nyní některých otázek, které se týkají v této souvislosti především neprovdané matky. Souhlasné prohlášení rodičů, jímž se určí otcovství k dítěti, je nejjednodušším způsobem, kterým urychleně a bez procedurálních obtíží lze vztahy rodičů a dítěte narozeného mimo manžel-

¹²⁾ Tyto možnosti určení otcovství přicházejí v úvahu i v případech, kdy se sice narodilo dítě ženě provdané, ale otcovství k němu bylo pravomocně popřeno; či se narodilo dítě ženě, která byla provdána, ale až po 300 dnech po zániku jejího manželství nebo jeho prohlášení za neplatné.

ství stabilizovat. Většina neprovdaných matek může tedy učinit v prvé řadě pokus využít této možnosti. Vycházíme totiž z toho, že o svém těhotenství (případně až porodu), informuje matka toho muže, o němž se domnívá, že dítě zplodil. Psychické faktory, vedoucí k utváření vůle, jež by zde měla vést k projevu směřujícímu k souhlasnému prohlášení podle § 52 a 53 zák. o rod., mohou být nejrůznější. Z praktického hlediska lze si představit řadu okolností, které jak rozhodnutí matky, tak muže označeného za otce ovlivňují. Podstatnou psychickou okolností je vzájemná důvěra, jež ovlivní rozhodnutí v kladném smyslu, tj. souhlasné prohlášení učinit. Jindy zde však mohou na straně buď obou či jednoho ze zúčastněných subjektů existovat pochybnosti o zplodění dítěte určitým mužem. Většinou se předpokládá, že by matka dítěte měla mít přesnější představu o tom, kdo její dítě zplodil. (V případě, že se matka v době rozhodné pro narození dítěte pohlavně stýkala s více muži, ani ona sama nemůže bezpečně rozhodnout o tom, který z nich její dítě zplodil.) Lze si představit i takový případ, kdy oba „rodiče“ se rozhodnou učinit souhlasný projev o otcovství, při plné vědomosti si toho, že muž, který prohlašuje, že je otcem, ve skutečnosti jím vůbec být nemůže.¹³⁾

Z hlediska zákona nic nebrání tomu, aby v maximální míře bylo souhlasného prohlášení rodičů vedoucího k nastolení druhé domněnky otcovství využíváno. V praxi se obvykle uskutečňuje toto prohlášení před národním výborem pověřeným vést matriky. Zákon umožňuje, aby souhlasným prohlášením bylo určeno otcovství i k dítěti počatému, dosud nenarozenému (§ 53 zák. o rod.). Tu se matce nabízí nejideálnější řešení, otázek spojených s otcovstvím k dítěti jež očekává.¹⁴⁾

Ne vždy však dochází ke spontánnímu souhlasnému prohlášení rodičů, jímž se určuje otcovství. Prvním z rodičů, se kterým se matriční orgán setká, je neprovdaná matka, jejímuž dítěti je vystavován rodný list. Pokud se matriční orgán sám nedozví, kdo by přicházel k úvahu jako otec dítěte (např. od otce samého), nemá jinou možnost, než požádat matku, aby otce

¹³⁾ K tomu srov. též J. Haderka, Určování otcovství souhlasným prohlášením rodičů, Socialistická zákonost č. 2/1968: „Tak, jako první domněnka zakládá fakt, že se dítě narodilo za trvání manželství, tak druhou domněnku zakládá samo o sobě souhlasné prohlášení matky a muže k otcovství před soudem či před matrikářem. Byť i těmto orgánům třeba bylo známo, že muž činící prohlášení matku dítěte v kritické době ani neznal, nemohou založení domněnky čelit. Jediným orgánem, který ji může v takovém případě zvrátit, je generální prokurátor, a to cestou úspěšné žaloby o popření otcovství podle § 62 zákona o rodině. Ta však připadá v úvahu jen ve společensky odůvodněném případě a společenskou důvodnost by zajisté bylo zkoumat i z jiných zřetelů než výlučně jen z toho osamocенého hlediska, že k otcovství se hlásí ten, kdo otcem není...“

¹⁴⁾ Domněnka otcovství založená souhlasným prohlášením rodičů k nasciturovi by se však neuplatnila v případě, že by se těhotná matka poté provdala a dítě se narodilo až za manželství. Zde totiž i k tomuto dítěti vznikne otcovství na základě domněnky prvé a předchozí souhlasné prohlášení rodičů se stává irrelevantní (srov. tamtéž). Opačný názor zastává J. Petrušáková, Právní úprava výchovy dětí v rodině, str. 39–49.

označila, resp. poučí matku o možnosti souhlasného prohlášení a jeho právních následcích. Nedojde-li však k určení otcovství před národním výborem tímto způsobem, je třeba, aby matriční orgán učinil oznámení soudu o tom, že v matrice je zapsáno dítě, k němuž není otcovství určeno.

V takovém případě postupuje soud podle § 73 o. s. ř.; především vyslechně matku, aby se dozvěděl o muži, kterého označuje za otce dítěte. Pravidelně dochází k tomu, že matka takového muže označí. Předseda senátu pak vyslechně jeho, přičemž buď dojde k projevu podle § 52 zák. o rod., či k němu nedojde, tj. označený otec neprohlásí, že by své otcovství uznával. Vraťme se však ještě k matce dítěte, která — podle našeho názoru — v případě, že má označit otce dítěte, zaujímá svým způsobem výlučné postavení. Může totiž dojít k tomu, že matka odepře otce dítěte označit. Naskytá se otázka, zda existuje právní povinnost matky v řízení o určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů otce dítěte označit. Domníváme se, že takovou právní povinnost zde matce obecně uložit nelze, protože matka může sice, přesně vzato, označit muže, se kterým se pohlavně stýkala (a v některých případech ani identita tohoto muže jí nemusí být známa), ale těžko lze na ní požadovat jako povinnost označit otce. Na jedné straně tedy může neprovdaná matka před soudem učinit projev vedoucí k označení otce jejího dítěte — a soud nesmí odepřít tento projev přijmout, na druhé straně však zde neexistuje právní povinnost tento projev před soudem učinit, tudíž zde není ani možnost vynucení tohoto projevu právními prostředky.

O této otázce se zmiňujeme podrobněji proto, že ji považujeme za významnou z hlediska práv náležejících výlučně neprovdané matce. Jestliže totiž přiznáme, že zde neexistuje právní povinnost označit otce dítěte, pak v takovýchto případech, kdy matka odepře otce označit, bude téměř nemožná i další možnost určení otcovství, tj. jeho zjištění soudem. Přesto, že žalovat o určení otcovství může i dítě, event. národní výbor (k této problematice viz podrobněji dále), je nutno si uvědomit, že žaloba musí směřovat vůči pravděpodobnému otci, jmenovitě označenému. Bez součinnosti matky lze se takového muže dopátrat jen velmi obtížně, i když i tuto možnost zcela vyloučit nelze.

V praxi existují takové případy, kdy neprovdaná matka nemá zájem na tom, aby otcovství k jejímu dítěti bylo určeno. Mohou ji k tomu vést nejružnější osobní a společenské důvody. Naskytá se otázka, jak takový postoj neprovdané matky hodnotit. Odpověď je zde obtížná. Tu se totiž uplatňují v podstatě dvě hlediska, z nichž lze vzniklou situaci hodnotit. Hledisko matky, resp. její zájem vychází z jejího zřejmě ryze osobního práva vyjadřovat se k tomu, kterého muže považuje za zploditele svého dítěte. Tento její zájem střetává se však se zájmem dítěte: náš právní řád zásadně dává dítěti právo na to, aby oba jeho rodiče byli určeni. Tato zásada je důsledkem všestranné společenské ochrany zájmů nezletilých dětí. Konflikt obou uvedených zájmů je řešitelný jen v případech, kdy objektivní prokazatelné skutečnosti uplatněné v důkazním řízení ve sporu o určení otcovství dají základ soudnímu rozhodnutí, jímž bude otcovství určeno.

Lze tedy učinit tyto závěry: zásadně proti vůli matky není druhá domněnka otcovství spočívající v souhlasném prohlášení rodičů uskutečnitelná; v souvislosti s řízením o určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů nelze matce přičítat právní povinnost označit otce dítěte, tudíž ji nelze k tomuto projevu ani pomocí právních prostředků donutit.

V zákoně však existuje výjimka z pravidla „souhlasného prohlášení rodičů“. Domněnka otcovství může být založena pouhým uznávacím projevem (tedy projevem jednostranným), ze strany otce. Matčin projev vůle se nevyžaduje v případě, že aa) matka nemůže pro duševní poruchu posoudit význam svého jednání, bb) by opatření jejího souhlasu bylo spojeno s těžko překonatelnou překážkou.

ad aa) Duševní poruchu je pro tento případ třeba posuzovat vždy v souvislosti s jejím vlivem na usuzovací schopnost matky v konkrétní otázce — otcovství k jejímu dítěti. Jde o otázku faktickou, to proto, že matka např. soudním výrokem omezená ve způsobilosti k některým právním úkonům třeba v majetkové sféře, by otázku otcovství k dítěti byla schopna posoudit. Problematická otázka je, zda matka zbavená způsobilosti k právním úkonům, by v konkrétním případě byla schopna posoudit význam svého projevu vůle v souvislosti se založením druhé domněnky otcovství. Zdá se, že ustanovení § 52 zák. o rod. ani pro tento případ nevylučuje možnost zkoumat, zda duševní porucha, pro kterou matka z hlediska § 10 o. z. není vůbec schopna činit právní úkony, a byla proto způsobilosti k právním úkonům ve sféře občanského práva zbavena, přece jen z hlediska jejího souhlasného prohlášení podle § 52 zák. o rod. nebrání, aby posoudila význam svého jednání v této konkrétní otázce. K tomuto závěru docházíme poté, když na intenzitu a povahu duševní poruchy hledíme v této souvislosti jako na *quaestio facti* v relativním vztahu k rozpoznávací schopnosti významu prohlášení souhlasu s otcovstvím. Proto jen tam, kde by duševní porucha fakticky znemožňovala matce význam tohoto jejího projevu vůle rozpoznat a posoudit, není ho k založení druhé domněnky třeba.

ad bb) Dále dochází k založení druhé domněnky otcovství jednostranným projevem muže za situace, kdy opatření souhlasu matky by bylo spojeno s těžko překonatelnou překážkou. Tu se předpokládá, že matka dítěte existuje — nejenom právně, ale i fyzicky (tedy je na živu), ale její souhlas není možno opatřit proto, že např. nelze zjistit její pobyt. Za „těžko překonatelnou překážku“ nelze samozřejmě považovat případ, kdy by matka prostě svůj souhlas projevila odmítala. V případě, že matka v okamžiku prohlášení muže o otcovství k jejímu dítěti již nežije, není možno otcovství založit podle druhé domněnky, zbývá pouze postup podle domněnky třetí.

Dostáváme se k dalšímu, jak se zdá teoreticky i prakticky svízelnému problému, jímž je posouzení projevu vůle směřujícího k založení druhé domněnky učiněného nezletilým rodičem.¹⁵⁾ Na první pohled by se zdálo, že mezi nezletilou matkou a nezletilým otcem v jejich právním postavení

¹⁵⁾ Statistické údaje ukazují, že mimomanželské porody nezletilých matek nejsou společensky zanedbatelným problémem:

není rozdílu. Při bližším zkoumání však vidíme, že tomu tak není. Nezletilá žena (spíše možno říci dívka), která porodí dítě, se stane i po právní stránce jeho matkou (srov. k tomu co bylo uvedeno výše). Otcem dítěte automaticky se může stát jen na základě první domněnky jen muž zletilý (srov. § 8 o. z. — uzavřením manželství nabývá se vždy zletilosti). Považujeme tedy problém nezletilé matky a rozsahu jejích práv při určení otcovství za problém neprovdané matky. Nezletilá matka je tedy vždy po právu matkou dítěte, i když do nabytí zletilosti není nositelkou práv a povinností ke svému dítěti ve smyslu § 34 zák. o rod. Na druhé straně však nelze pochybovat o tom, že v konkrétním případě je povinna dítě vyživovat (splňuje-li předpoklady dané § 96 zák. o rod. spolu s § 85 téhož zákona), mezi ní a dítětem vzniká dědické právo. Nezletilý muž se naopak otcem pouze „může“ stát — každopádně v případě, že by jeho otcovství bylo soudem určeno. Určení jeho otcovství na základě druhé domněnky otcovství je, jak uvidíme dále, diskutabilní. V tomto smyslu lze tedy spatřovat určitý rozdíl mezi nezletilou matkou a nezletilým otcem. Přes tento rozdíl v jejich postavení, který jsme se snažili vystihnout, není v zákoně o rodině žádná opora pro to, abychom právní závaznost projevů nezletilé matky a nezletilého muže, vedoucích k určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů, posuzovali rozdílně.

Spíše z hlediska teoretického je možno v současné době rozlišovat dva rozdílné názory na uvedenou otázku. Je zastáván názor, že nezletilec není způsobilý k souhlasnému prohlášení o otcovství vůbec.¹⁶⁾ Současně je však

Mimomanželské porody nezletilých matek v ČSR v letech 1961–1968

Rok	Věk matky (rok)				
	–15	15	16	17	Celkem
1961	21	100	265	506	892
1962	18	98	275	457	848
1963	29	82	324	586	1021
1964	22	84	369	618	1093
1965	20	108	337	667	1132
1966	22	100	348	675	1145
1967	22	91	322	632	1070
1968	30	101	284	659	1074
průměr 1961–1968	23	96	315	600	1034

Srov. M. Hrdá, Potřebujeme domy pro osamělé matky, Zprávy populační komise č. 2/1970.

¹⁶⁾ Srov. J. Petrušáková, Právní úprava výchovy dětí v rodině, Bratislava 1970, str. 50 a násl. Autorka zde uvádí rozsáhlou argumentaci, která vychází zejména z názoru, že nezletilec nemá způsobilost k rodinněprávním úkonům. Za takový považuje autorka též projev vůle předpokládaný § 52 zák. o rod. Autorka mimo jiné uvádí: „Rodinný kódex tedy zásadne považuje maloletého za nespôsobilého na rodinno-

zastáván zejména praxí názor, že nezletilec je způsobilý k projevu podle § 52 zák. o rod., k jeho účinnosti se však vyžaduje souhlas zákonného zástupce. Tento názor totiž odpovídá řešení dané otázky, podle předpisů platných do 1. 4. 1964. I když tehdejší zákon o právu rodinném neupravoval výslovně způsobilost nezletilce k „uznání otcovství, či k souhlasu s tímto uznáním“, teorie i praxe vyložila otázku analogicky podle tehdy platného občanského zákoníka, konkrétně jeho ustanovení § 14, který umožňoval nezletilci staršímu 15 let jednat s přivolením svých zákonných zástupců, pokud šlo o právní úkony, k nimž sám nebyl způsobilý. Současně platný občanský zákoník obdobnou úpravu nezná, proto je obtížné odkazovat na jeho ustanovení o způsobilosti nezletilců k právním úkonům v souvislosti s přivolením zákonného zástupce nezletilého k projevu, jenž nezletilý činí v případě druhé domněnky otcovství.¹⁷⁾ Pokud se přikloníme k názoru, že nezletilec je způsobilý k souhlasnému prohlášení podle § 52 zák. o rod. s přivolením svého zákonného zástupce, pak vhodnější je zřejmě odůvodnění uváděné učebnicí Rodinné právo: „Zákon se výslovně nezabývá otázkou, zda rodiče jsou k takovému prohlášení způsobilí sami (tj. bez spolupůsobení svého zákonného zástupce), jsou-li nezletilí. Na tuto závažnou otázku je třeba dát přesvědčivou odpověď. Při hledání správné odpovědi je si především třeba ujasnit, že nejde o úkon podle občanského práva (srov. § 34 a násl. obč. zák.), protože tu nelze ani podpůrně (srov. § 104 zák. o rod.) použít občanského zákoníku (§ 9 obč. zák.). Je proto třeba použít na tento rodinněprávní osobní vztah ustanovení § 36 o všeobecné povinnosti rodičů (zákonných zástupců), zastupovat nezletilé děti (viz § 23, 2, odst. 1 obč. zák.) a podle toho si osvojit názor, že nezletilí rodiče sami nemohou učinit prohlášení podle § 52 zák. o rod., a tak „nastolit“ právní vztah takového společenského dosahu sami.“¹⁸⁾

Z uvedených rozdílných názorů a praxe vyplývá, že praxe se de lege lata přiklání běžně k tomu, umožnit i nezletilci souhlasné prohlášení vedoucí k určení otcovství podle § 52 zák. o rod. De lege ferenda by však podle našeho názoru zasluhovala tato otázka přesnou právní úpravu.

V praxi se vyskytl dále ještě jeden zajímavý problém, jenž se výlučně týkal postavení neprovdané matky a jejího projevu podle § 52 zák. o rod.: byla položena otázka, zda matka, která byla zbavena rodičovských práv

právné úkony a len vynímočne ho oprávňuje podať si žiadosť o povolenie uzavrieť manželstvo. Len na základe kladne vybavenej žiadosti o povolenie uzavrieť manželstvo by bol maloletý spôsobilý uzavrieť platné manželstvo. Rovnakú povahu má aj návrh na zrušenie osvojenia. Stanovisko, že maloletý nie je spôsobilý na súhlasné vyhlásenie o otcovstve k dieťaťu, dá sa oprieť aj o odôvodnenie z *logiky veci*, porovnaním s povahou iných vecí, pri ktorých zákonodárca výslovne ustanovil, že maloletý nie je spôsobilý na konkrétny rodinnoprávny úkon. Vhodné je najmä ustanovenie zákona o nespôsobilosti maloletého uzavrieť manželstvo...“

¹⁷⁾ Na § 9 o. z. odkazuje např. Komentář k zákonu o rodině, Orbis 1970, str. 215: „Nebude-li některý z rodičů způsobilý k právním úkonům z toho důvodu, že není dosud zletilý, potřebuje jeho prohlášení souhlas zákonných zástupců (§ 9 o. z.).“

¹⁸⁾ Srov. Rodinné právo, Glos a kol., Orbis 1970, str. 117.

k dítěti, může platně spolupůsobit k založení domněnky otcovství podle § 52 zák. o rod. Názoru, že na tuto otázku je třeba odpovědět kladně, lze přisvědčit. Souhlasné prohlášení vedoucí k určení otcovství nelze totiž zahrnovat do souboru práv rodiče, která lze omezit, resp. jich rodiče zbavit. Matka dítěte při svém projevu podle § 52 zák. o rod. nevystupuje v úloze zákonného zástupce dítěte, neprojevuje zde vůli za dítě, ale výlučně za sebe.¹⁹⁾

Druhou domněnku otcovství, založenou souhlasným prohlášením rodičů, lze vyvrátit popřením za předpokladů stanovených § 61 zák. o rod. Zákon o rodině výslovně v odst. 2 uvedeného ustanovení přiznává aktivní legitimaci k žalobě na popření otcovství i matce. Předchozí zákon o právu rodinném výslovně o právu matky domáhat se u soudu popření otcovství muže, který otcovství uznal, nemluvil (srov. § 46 zák. č. 265/49 Sb.); teorie i praxe však běžně aktivní legitimaci k této žalobě matce přiznávala.²⁰⁾ Zákonodárce tedy při kodifikaci zákona o rodině na tehdejší stav reagoval a popěrné právo matky v tomto případě výslovně upravil.

Popření druhé domněnky otcovství je jediným možným způsobem, kterým lze znevážit právní důsledky, jež nastaly souhlasným prohlášením rodičů o otcovství k dítěti — tedy jejich projevem vůle, který by trpěl některými vadami vůle. Mohlo by tu jít o vady vůle, které podle občanského zákoníka vedou (pokud jde o občanskoprávní úkon) k neplatnosti právních úkonů, event. jiným právním důsledkům (např. k možnosti odstoupit od smlouvy). Máme na mysli zejména nedostatek vážnosti a svobody vůle, případně jednání v omylu. Znevážení takového vadného projevu vůle by však mohlo být pomocí žaloby o popření otcovství úspěšné jenom v případě, že budou splněny předpoklady stanovené v § 61 zák. o rod.: tj. včasné podání žaloby a prokázání skutečnosti, že je vyloučeno, že by muž, jehož otcovství bylo určeno souhlasným prohlášením rodičů, mohl být otcem dítěte. Jiná je ovšem otázka, když by tento projev vůle učinila osoba nezpůsobilá k takovému projevu. O problému způsobilosti nezletilce v tomto případě bylo pojednáno výše, zbývá tedy případ, kdy nezpůsobilost je způsobena duševní poruchou. Domněnka otcovství by zřejmě byla založena v případě, kdy by tento projev vůle učinila matka — jejího prohlášení totiž stejně v takovém případě není třeba (viz výklad podaný v odst. 3 § 52 zák. o rod.). Jestliže by ovšem naopak takové prohlášení (projev vůle) učinil muž, který pro duševní poruchu nemůže posoudit význam svého jednání,

¹⁹⁾ Lze dále přisvědčit i argumentaci uváděné k této otázce J. Haderkou: „Na tuto otázku je třeba dát kladnou odpověď. Stanovisko matky je právně nerozhodné pouze v případech uvedených v § 52, odst. 3 zák. o rod., totiž nemůže-li pro duševní poruchu posoudit význam svého jednání a dále jejího spolupůsobení není třeba tehdy, je-li opatření jejího souhlasu spojeno s těžko překonatelnou překážkou. Proto tedy i matka zbavená rodičovských práv podle § 44, odst. 3 zák. o rod. je kompetentní k tomu, aby dávala souhlas k uznání otcovství určitým mužem.“ Srov. J. Haderka, Určování otcovství souhlasným prohlášením rodičů, Soc. zákonost č. 2/68.

²⁰⁾ Srov. např. Komentář k zákonu o právu rodinném, Orbis 1954, str. 218.

půjde o právní úkon neplatný. V tomto případě by nebylo nutno otcovství popírat, ale bylo by třeba prohlásit projev vůle vedoucí k založení druhé domněnky otcovství, který učinil muž stížený takovou duševní poruchou, za neplatný.

I tento příklad posouzení důsledků vad vůle v oblasti rodinněprávních úkonů ukazuje však na to, že jde o problematiku složitější, než se na první pohled zdá. Jsme si proto vědomi toho, že uvedené řešení může být diskutabilní a že tato otázka by zasluhovala podrobnějšího rozboru.²¹⁾ Kromě otce a matky je i v případě druhé domněnky k popření otcovství aktivně legitimován generální prokurátor (§ 62 zák. o rod.).

Konečně je třeba se zmínit o tom, že naše právní úprava nezná legitimaci *per matrimonium subsequens*. To prakticky znamená, že v případě, kdy by neprovdaná matka uzavřela s mužem, jenž je skutečným otcem jejího dítěte, manželství až po narození dítěte (a předtím souhlasný projev rodičů o otcovství tohoto muže neučinili, event. ani nebylo otcovství k dítěti určeno soudem), bylo by zapotřebí, aby bylo otcovství — byť nyní již manžela matky — určeno. Teoreticky lze připustit i velmi kuriózní situaci — že by totiž za manželství bylo k takovému dítěti určováno otcovství soudem.

ad b) *Určení otcovství soudem* představuje v právní teorii i praxi velmi rozsáhlou a složitou hmotněprávní i procesněprávní problematiku. Nejde nám o to se zde touto problematikou zabývat v celé šíři. Chceme se soustředit jen na otázky, týkající se v této souvislosti neprovdané matky.

K určení otcovství soudem dochází tehdy, není-li otcovství určeno na základě první či druhé domněnky. Jak bylo již uvedeno, má zjištění otcovství soudní cestou v našem právu dlouholetou tradici. Pomocí tohoto právního prostředku docházelo nemanželské dítě zlepšení svého právního postavení, zjištění otcovství ovlivňovalo však kladně i postavení jeho neprovdané matky (zejména v tom ohledu, že nebyla nucena nést sama všechny náklady spojené s výživou a výchovou dítěte).

Ani v období socialistického práva neztrácí řízení o určení otcovství soudem na svém společenském významu — jde o důležitý úsek soudního rozhodování, jímž se splňuje požadavek, co nejrychleji dát faktickému vztahu muže a dítěte právní výraz.²²⁾

Současně však zejména v posledním desetiletí lze pozorovat zřetelný pokles počtu žalob na určení otcovství. Počet těchto žalob se pohybuje cca kolem 15 0/0 počtu všech dětí, které se rodí mimo manželství.

²¹⁾ Na nedostatky v právní úpravě rodinněprávních úkonů se v literatuře poukazuje, tak např.: „... rodinné právo posuzuje zpravidla způsobilost k rodinněprávním úkonům sice podle vlastních hledisek, nicméně o systému založeném na jednotném přístupu k řešení těchto otázek na podkladě pevných teoretických základů lze sotva mluvit.“ Srov. Eliáš a kol., *Právní postavení mládeže v ČSSR*, Akademie 1966, str. 22.

²²⁾ Srov. F. Paldus, *Řízení o zjištění a popření otcovství v soudní praxi*, *Soc. soudnictví*, č. 12/1963; V. Mášilková, S. Vaněček, *Určování otcovství v evropských právních řádech*, str. 12.

Tak např. v roce 1967 rozhodly soudy takto:

— otcovství určeno	ČSSR 957	ČSR 623	SSR 334
— řízení zastaveno pro určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů	443	319	124
— řízení zastaveno pro provedení nezrušitelného osvojení	42	31	11
— návrh na určení otcovství zamítnut	442	279	143
— jiné rozhodnutí o návrhu na určení otcovství	86	70	16

Při určení otcovství soudem zaujímá matka dítěte, k němuž je otcovství zjišťováno, významné, možno říci strategické postavení. Předpokládá se, že především matka má mít prvořadý zájem na tom, aby otcovství k jejímu dítěti bylo určeno; tedy ona by na prvním místě měla být iniciátorem tohoto řízení. V tom jí plně vychází vstříc právní úprava tím, že jí přiznává aktivní legitimaci k podání žaloby na určení otcovství (§ 54 zák. o rod.). Nedojde-li k určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů, měla by matka v přiměřené době návrh na určení otcovství podat. Teprve poté, co matka v přiměřené době tento návrh nepodá, vyzve předseda senátu k podání takového návrhu národní výbor (§ 73 o. s. ř.). Jak jsme již výše uvedli, není tu však právní povinnost matky, aby označila otce dítěte, tudíž ani podání návrhu na zjištění otcovství nelze považovat za povinnost, kterou by matka musela splnit.

Legitimaci k podání návrhu na určení otcovství má i dítě, konečně pak mohou podat matka a dítě tento návrh společně.²³⁾

Matka dítěte, k němuž soud určuje otcovství, má významnou roli i v sa-

²³⁾ V teorii stala se spornou otázka aktivní legitimace národního výboru k návrhu na určení otcovství. Výstižně je podstata této problematiky uvedena autory učebnice Rodinné právo: „Byl vysloven názor, že NV nemůže podat návrh na zahájení řízení, neboť tu jde podle povahy věci o ryze osobní právo občana (§ 32 i. f. o. s. ř.); může tu prý tedy NV vystupovat jen jako opatrovník dítěte (a podle toho by tu šlo o případ ustanovení opatrovníka ad hoc podle § 83, odst. 2 zák. o rod.). Názoru, že NV náleží právo podat návrh na zahájení řízení vlastním jménem, svědčí jasný text zákona (tj. § 73, odst. 3 o. s. ř., arg.: „... Takového návrhu...“, tj. tedy takového návrhu, jako matky dítěte, která má k takovému návrhu právo podle § 54, odst. 1 zák. o rod.). Neobstojí ani odkaz na povahu práva podle § 32 o. s. ř., neboť otázka správného určení otcovství má takový společenský dosah, že jej nelze vtěsnat do ryze osobních práv občana. Podle toho by pak ovšem nebylo lze upřít ani prokurátorovi právo podat návrh na soudní určení otcovství (§ 35 o. s. ř.). V každém případě tu však pochybnosti vznikají také pod vlivem nepostačujícího rozhraničení právní úpravy mezi právem rodinným a občanským právem procesním“ (Rodinné právo, Glos a kol., Orbis 1970, str. 118–119).

mém průběhu tohoto řízení. To proto, že úspěch řízení, tj. určení otcovství výrokem soudu, závisí na splnění těchto hmotněprávních předpokladů: v prvé řadě je třeba, aby v průběhu řízení byla nastolena domněnka otcovství žalovaného muže, to znamená prokázáno, že s matkou dítěte souložil v době, od které neprošlo do narození dítěte méně než 180 a více než 300 dnů; a aby současně tato domněnka nebyla vyvrácena důkazem svědčícím o závažných okolnostech, jež otcovství tohoto muže vylučují.

Svým způsobem výsadní postavení je dáno neprovdané matce tím, že záleží především na ní, koho označí za otce dítěte (ať tak učiní sama v návrhu, který na zahájení řízení o určení otcovství podá, event. na základě jejího vyjádření podává tento návrh proti otci, jehož označilo dítě či národní výbor). Žalovaným mužem je zde tedy ten, „na kterého matka ukáže“; žalován může být toliko jeden muž, i když si matka je vědoma toho, že v kritické době souložila s více muži. Takováto okolnost může pak případně v průběhu řízení vyjít najevo. „Skutečnost, že matka souložila s několika muži v době rozhodné pro početí, nestačí však sama o sobě, aby soud zaujal k žalobě negativní stanovisko. Námitky tohoto druhu (exceptio plurium concubentium) zákon o rodině nezná. Naopak stanoví, že domněnka otcovství svědčí tomu muži, který v době kritické pro početí dítěte se s matkou pohlavně stýkal. Uvedená domněnka může být vyvrácena jen takovými důvody, které jeho otcovství nepřipouštějí.“²⁴⁾

Matka především svou výpověď podstatně ovlivňuje vytváření skutkového základu domněnky otcovství, jež se v případě určení otcovství soudem nastoluje přímo v řízení. Ovšem i účast matky při provádění důkazů, směřujících k vyvrácení již nastolené domněnky — tedy důkazů o závažných okolnostech, které otcovství žalovaného muže vylučují, není bez významu. Tu máme na mysli zejména důkazy prováděné znalci z oboru hematologie a z oboru genetiky. Právě v této souvislosti se z praktického hlediska někdy uvádí, že nejvýhodnější pro to, aby všechny potřebné důkazy vedoucí k zjištění materiální pravdy byly shromážděny je, když matka v řízení o určení otcovství vystupuje jako svědek. Proto je v praxi velmi časté, že návrh na určení otcovství podává národní výbor, matka je pak vyslechnuta jako svědek, tudíž nejenom je povinna mluvit pravdu a nic nezamlčovat, ale při křivé výpovědi jí hrozí trestní sankce (§ 126 o. s. ř.). Svou svědeckou výpověď může matka odepřít jen tehdy, kdyby jí způsobila nebezpečí trestního stíhání sobě nebo osobám blízkým (§ 126 o. s. ř.). Pokud ovšem matka sama návrh na určení otcovství podá, pak se stává účastnicí řízení a může být vyslechnuta pouze jako účastník (§ 131 o. s. ř.).

Výslech matky, ať již vystupuje jako účastník, či jako svědek v řízení o určení otcovství, je velmi významný. V krajním případě by však nutný nebyl — např. kdyby matka v době řízení již nebyla na živu — za této situace by ovšem dokazování všech potřebných skutečností bylo asi obtížnější.

²⁴⁾ Srov. Zákon o rodině (komentář), Schiller a kol., Orbis 1970, str. 219.

Proti druhé domněnce otcovství spatřujeme v právním postavení neprovdané matky tento další podstatný rozdíl: zatímco k uplatnění druhé domněnky otcovství nemůže zásadně dojít proti vůli matky, lze si naopak představit, že k určení otcovství soudem proti vůli matky dojít může. I když se takový případ zdá absurdní, nelze ho vylučovat — záleželo by na tom, zda by se soudu podařilo provést takové objektivní důkazy, které by odpovídaly předpokladům stanoveným § 54 zák. o rod. pro určení otcovství.²⁵⁾

Závěrem je třeba ještě uvést, že smrt matky, žalovaného muže, případně dítěte není důvodem pro zastavení řízení o zjištění otcovství. Není vyloučeno, že ještě během řízení o zjištění otcovství dojde k souhlasnému prohlášení rodičů o určení otcovství. V takovém případě, stejně tak jako když by došlo k nezrušitelnému osvojení dítěte, by soud řízení o zjištění otcovství zastavil (§ 108 o. s. ř.).

3. OSVOJENÍ

Též v souvislosti s osvojením existují některé problémy, jež se týkají především matky neprovdané. Mohli bychom je rozdělit do dvou skupin: a) osvojení dítěte neprovdané matky, b) osvojení dítěte neprovdanou matkou.

ad a) Problematiku osvojení dítěte neprovdané matky je třeba vidět nejen z hlediska právního, ale zasluhuje též určitého pohledu sociálního. Velmi stručně lze vyjádřit základ tohoto problému tak, že neprovdaná matka tím, že souhlasí s osvojením svého dítěte, řeší tímto způsobem především svou životní situaci.²⁶⁾

²⁵⁾ Upozorňujeme ovšem na to, že opatření znaleckých důkazů typických pro toto řízení (zejména krevní zkouška, dědičně biologická a event. sexuologická zkouška) může někdy narazit na obtíže. Jednou z takových potíží by mohl být odpor ze strany matky, event. žalovaného, některé z těchto zkoušek se podrobit. Občanský soudní řád uvádí sice určité prostředky donucení — § 51 a násl. o. s. ř., jejich mez je však dána nedotknutelností osobní integrity občana. Je tedy možno provést předvedení před znalce, není však možno provést např. odběr krve proti vůli občana — manu militari.

²⁶⁾ Tuto problematiku např. výstižně popisují autoři publikace *Problémy osvojení dětí*, Praha 1967, kteří provedli reprezentační průzkum důvodů, které vedly osamělou matku k souhlasu s osvojením. Uvádějí mimo jiné: „Obzvláště těžkou mají situaci nezletilé dívky do 18 let, které ještě většinou nemají své povolání, často bydlí u rodičů a hlavně právně bez jejich souhlasu nemohou nic dělat. Mezi našimi 15 nezletilými matkami byly některé, které považovaly opuštění dítěte za jediné možné řešení. Jiné, podle našeho mínění, byly schopny se o dítě starat, těžce nesly rozhodnutí rodičů, pod jejichž nátlakem se dítěte zřekly. Zvláštním problémem jsou bezcitné chovanky internátů, které přes své mládí mají za sebou interrupci a vlivem zkušených kamarádek si nechťejí nežádaným dítětem komplikovat život. U těchto nejmladších máme vždy dojem, že tu je adopce pro dítě i pro ně dobrodiním, protože mnohdy své povinnosti ještě vůbec nechápou.

Svobodné ženy, jež se nechťejí starat, jsou většinou povrchní, nepořádné, snadno navazují známosti, střídají zaměstnání apod. Jejich věkový průměr je vyšší, děti již nebývají prvorozené a jejich starší sourozenci jsou v ústavech nebo byli rovněž dáni do adopce. Žena měla již předtím jednoho nebo více druhů, s nimiž žila ve společné

Ponecháme-li stranou osvojení dětí neprovdaných matek, kde k dítěti bylo již určeno otcovství, zde již matka nevystupuje jako jediný nositel práv a povinností k dítěti, její rodičovské postavení je obdobné jako u matky provdané.

Zůstává tedy typickým problémem osvojení dítěte neprovdané matky, k němuž otcovství nebylo určeno. Zde tedy matka nejen řeší svou osobní sociální a právní situaci, ale svým způsobem sama rozhoduje o dalším osudu svého dítěte.

Jedním ze základních předpokladů pro vznik osvojení je souhlas rodiče s osvojením, pokud je jeho zákonným zástupcem (§ 67 zák. o rod.). Výjimečně souhlasu rodiče, byť by byl zákonným zástupcem dítěte, není třeba v případech uvedených v § 68 zák. o rod., odst. 1, písm. a) a b). V praxi se aplikace těchto dvou výjimek uplatňuje často právě v případech osvojení dětí neprovdaných matek. Zejména využívají neprovdané matky možnosti uvedené v písm. b) odst. 1 § 68, tj. možnosti dát přivolení k osvojení předem, bez vztahu k určitým osvojitelům. Toto přivolení je nutno dát ústně do protokolu před soudem nebo před národním výborem.

Ze strany neprovdané matky, pokud učiní toto přivolení, jde o velmi závažný a odpovědný projev vůle. Proto orgány, před kterými přivolení činí, mají zaručit, aby projev byl učiněn uváženě, s vědomím si všech dalších důsledků. Přesto někdy v praxi je působeno na tyto matky v opačném smyslu, jsou přesvědčovány, aby s osvojením dítěte souhlasily — pracovníci příslušných orgánů, případně dětských zařízení tak obvykle činí sice v dobrou snahu — získat další dítě vhodné pro osvojení — přesto však jakýkoli psychický nátlak na matku zde není na místě. O takový psychický nátlak jde rozhodně v případě, kdy s matkou je protokol o jejím přivolení sepsáván těsně po porodu.²⁷⁾

Další otázkou, typickou právě pro neprovdanou matku, je otázka souhlasu nezletilého rodiče s osvojením. Jde o otázku praktickou — právě proto, že nezletilé neprovdané matky jsou ve společenské situaci nejsvůleznější. Ustanovení § 67 zák. o rod. uvádí, že „k osvojení je třeba souhlasu zákonného zástupce osvojovaného dítěte“. Nezletilý rodič není zákonným zástupcem svého dítěte, protože to § 34 zák. o rod. nepřipouští.

domácnosti, a tito druhové sice otcovství často přiznávají, ale ochotně se dítěte zřikají. V jiných případech vůbec nejsou ženami jako otcové označovány, protože by alimenty stejně neplatili ...“ Srov. str. 61 a násl. uvedené publikace.

²⁷⁾ V Rozboru a zhodnocení praxe soudů při rozhodování o osvojení, schváleného Nejvyšším soudem, Pls 5/67, se uvádí: „Nelze považovat za správný postup těch národních výborů, jejichž pracovníci přicházejí za matkou přímo do porodnice a tam s ní uvedené prohlášení sepisují. Např. ve věci sp. zn. 6 Nc 708/66 o. s. Šumperk bylo sepsáno ONV v Šumperku — odborem školství a kultury podle § 68, odst. 1, písm. b) zák. o rod. s matkou dítěte přímo v porodnici, a to — podle prohlášení — dne 22. 2. 1965, tedy 5 dní po narození dítěte. Matka, která je svobodná a bylo jí 19 let, otce odmítla označit. Je nutno uvážit, že projevy matek, a to zejména těch, které jsou svobodné, nemusí být činěny ještě po zralé a důkladné úvaze o dosahu tohoto prohlášení, jestliže jsou sepsávány krátce po porodu.“

Gramatickým výkladem ustanovení §§ 64 a 34 zák. o rod. docházíme k tomu, že nezletilému rodiči právo vyjádřit svůj souhlas, resp. nesouhlas s osvojením jeho dítěte nenáleží. Podle našeho názoru správně uvádí Komentář k zákonu o rodině, že toto stanovisko — uvažuje-li se o něm v širších právně politických souvislostech, zejména pak s ohledem na zajištění ochrany základních práv rodiče — ovšem prosto pochybností není.²⁸⁾ Pro právní postavení nezletilého rodiče, zejména matky, zde obdobně platí to, co jsme uvedli v souvislosti s problematikou určení jejího rodičovství a souhlasného projevu vedoucího k určení otcovství. Zde, v případě osvojení, by však určitá „bezprávnost“ nezletilé matky zejména vynikla v případě, že by se osvojení uskutečnilo proti její vůli (když bychom vycházeli z toho, že právo přivolit k osvojení nemá). Právní vztah matky k dítěti, který zde i u nezletilé matky existuje, by totiž mohl být proti vůli matky (která by např. své povinnosti k dítěti plnila — osobně o ně pečovala, vyživovala by je apod.), negován rozhodnutím soudu o osvojení, k němuž by přivolil opatrovník osvojovaného dítěte.

Lze se přiklonit ke stanovisku praxe, která si obtížnost problému uvědomuje a určité řešení uvádí: „Své stanovisko však praxe do určité míry mírní výkladem § 181, odst. 2 o. s. ř., z kterého dovozuje, že rodič, jehož způsobilost k právním úkonům je z důvodů věkových pouze omezena, účastníkem řízení o osvojení je (§ 181, odst. 2 o. s. ř. hovoří jen o rodiči, který nemá způsobilost k právním úkonům, nehovoří však ve srovnání s § 34, odst. 2 zák. o rod. — již o způsobilosti v plném rozsahu) a že soud k názoru tohoto rodiče při celkovém posuzování přihlédne. Nebylo by ostatně jisté v zájmu nezletilého dítěte (§ 65, odst. 2 zák. o rod.), ale ani společnosti, aby bylo osvojeno proti vůli svého rodiče, jenž se o ně řádně stará, a u něhož jsou navíc dány i všechny předpoklady proto, že tak bude činit také v budoucnu.“²⁹⁾ De lege lata je toto řešení zřejmě jediné možné — jak alespoň do určité míry vyjít vstříc ochraně práv nezletilého rodiče při osvojení jeho dítěte. De lege ferenda by podle našeho názoru i tato otázka potřebovala jasnou právní úpravu.

Konečně je třeba se zmínit ještě o jedné eventualitě, ke které v souvislosti s osvojením dítěte, jež se narodilo neprovdané matce, dochází, totiž o osvojení tohoto dítěte pozdějším manželem matky. V tomto případě nastupuje osvojitel (manžel matky) na místo otce dítěte se všemi právními důsledky, které s sebou osvojení nese. Může tu dojít jak k osvojení zrušitelnému, tak pochopitelně též k osvojení nezrušitelnému. V souvislosti s pozdějším uzavřením manželství neprovdanou matkou dítěte je třeba upozornit ještě na jednu právní možnost, které může matka dítěte, jehož otec není znám, využít: jde o změnu příjmení tohoto dítěte, ke které může dojít podle ust. § 39, odst. 2 zák. o rod. V tomto případě může matka při uzavření manželství spolu se svým manželem prohlásit, že příjmení určené pro jejich ostatní děti ponese i toto dítě. Manžel matky se pochopitelně v tomto případě nestává

²⁸⁾ Srov. Zákon o rodině (komentář), Schiller a kol., Orbis 1970, str. 257.

²⁹⁾ Srov. tamtéž, str. 258.

otcem tohoto dítěte, nemá k němu žádné právní povinnosti, kromě povinnosti stanovené v § 33, odst. 2 zák. o rod., tj. že je, pokud dítě, jehož není rodičem, žije s ním ve společné domácnosti, povinnen pomáhat při jeho výchově.

ad b) K osvojení dítěte neprovdanou ženou může dojít. Ustanovení § 74 zák. o rod. však vylučuje pro tento případ vznik nezrušitelného osvojení. Nezrušitelně mohou osvojit dítě jen manželé, případně manžel rodiče dítěte. (Zákon č. 15/1958 Sb. o změně předpisů o osvojení, nezrušitelné osvojení občanem, který nebyl manželem, připouští.) Ratio legis, pokud jde o novou úpravu danou § 74 zák. o rod., spočívá v tom, že zákonodárce při typu nezrušitelného osvojení se snaží, aby adoptivní rodina co nejvíce odpovídala způsobem nahrazovala dítěti chybějící rodinné prostředí.

C. Práva a povinnosti neprovdané matky k dítěti

V oblasti práv a povinností neprovdané matky k jejímu dítěti neodlišuje socialistické právo její postavení od právního postavení matky provdané. Je tomu tak proto, že všechny děti těchto rodičů mají k nim rovné postavení bez ohledu na to, zda jejich rodiče jsou či nejsou manželé. Zásadně je tedy neprovdaná matka subjektem práv a povinností v oblasti výchovy dítěte, je jeho zákonným zástupcem, má právo spravovat záležitosti dítěte, právo určovat jeho příjmení, povinnost vyživovat je, event. další práva a povinnosti. Z hlediska obsahu a rozsahu rodičovských práv nerozlišuje tedy zákon o rodině matku provdanou a neprovdanou, stejně jako nerozlišuje v tomto směru mezi rodiči — matkou a otcem dítěte.

Při podrobnějším zkoumání postavení neprovdané matky v oblasti jejích rodičovských práv je však třeba vidět přece jen určité rozdílné situace. V první řadě může jít o neprovdanou matku, k jejímuž dítěti bylo otcovství určeno. Existuje zde tedy i druhý rodič, jenž je nositelem stejných práv a povinností jako matka. V konkrétních případech bude významné, zda tito rodiče spolu žijí či nikoli. Spolužití muže a ženy, které není založeno manželstvím, náš právní řád sice neupravuje, současně je však ani nevylučuje. I když zákon o rodině preferuje rodinu založenou manželstvím (srov. čl. II zák. o rod.), je třeba na soužití muže a ženy, kteří manželé nejsou, žijí však ve společné domácnosti, pečují o společné dítě, hledět jako na soužití rodinné. V takovém případě vykonávají tito rodiče ke svému dítěti svá práva a povinnosti ve vzájemné dohodě a pokud nenastane důvod pro to, aby společnost do výkonu těchto rodičovských práv zasáhla, nepředpokládá se nějaká zvláštní kontrola či úprava jejich práv jen z toho důvodu, že nejsou manželé.

Jiná situace nastává, jestliže rodiče nezletilého dítěte spolu nežijí. Tu platí obecné ustanovení (vztahující se tudíž na všechny rodiče) o tom, že soud upraví i bez návrhu jejich práva a povinnosti, zejména rozhodne, komu bude dítě svěřeno do výchovy a jak má každý z rodičů přispívat na jeho výživu (§§ 50, 86 zák. o rod.). Podle tohoto ustanovení tedy postupuje

soud vždy, pokud rozhoduje o tom, že se dítě svěřuje do výchovy neprovdané matce, která s otcem dítěte nežije.

Poslední možnou situací je případ, kdy k dítěti neprovdané matky nebude otcovství určeno. Zde matka je jediným subjektem všech práv a povinností k dítěti, kromě povinnosti vyživovací. Subjektem vyživovací povinnosti jsou ve vzájemném vztahu i předkové a potomci (§ 88 zák. o rod.). K dítěti neprovdané matky mají např. vyživovací povinnost jeho prarodiče (ze strany matky, pokud otec není určen); povinnost plnit výživné k tomuto dítěti nastává prarodičům teprve tehdy, když toho dítě nutně potřebuje (tj. když by matka dítěte, která je na prvním místě povinna plnit k němu vyživovací povinnost, nebyla schopna ji plnit buď vůbec, nebo v dostatečném rozsahu).

D. Zabezpečení hmotného postavení neprovdané matky

Mezi matkou žijící v manželství a matkou neprovdanou je, pokud jde o zabezpečení jejího hmotného postavení z hlediska zákona o rodině (příp. občanského zákoníka), podstatný rozdíl. Jen manželce vznikají práva z vyživovací povinnosti mezi manžely, bezpodílového spoluvlastnictví manželů, společného užívání bytu či pozemku manžely. Je tomu tak proto, že neprovdaná matka osobně — kromě vztahu rodičovského — není v žádném právním vztahu k otci svého dítěte. Materiální zabezpečení matky dítěte ze strany otce, za něhož není provdána, je omezeno pouze na nároky uvedené v § 95 zák. o rod.: příspěvek na výživu a úhradu nákladů spojených s těhotenstvím a slehnutím.

Obsah práva na příspěvek matky za otce dítěte neprovdané tvoří úhrada její výživy po dobu dvaceti šesti týdnů, úhrada nákladů spojených s jejím těhotenstvím a konečně úhrada nákladů spojených se slehnutím.

Právní úprava vychází zde z předpokladu rozdílného právního postavení neprovdané matky, které pochopitelně určuje i její rozdílnou hospodářskou situaci v období (těhotenství, porod), které na její zajištění klade zvýšené nároky. Přitom právě v tomto období se snižuje v důsledku uvedených skutečností schopnost ženy vlastní činností, zejména výdělečnou, opatřit si všechny potřebné prostředky k životu. Potřebnost matky proto při uplatnění nároku není třeba prokazovat — ta se vždy předpokládá. Doba dvaceti šesti týdnů, po kterou je otec dítěte povinnen poskytnout úhradu její výživy, může spadat jak do období před slehnutím, tak do doby po něm. Náklady spojené s těhotenstvím, které dále tvoří obsah práva na příspěvek, jsou náklady, které s sebou přináší tento zvláštní stav — např. náklady na ošacení. Konečně pak mohou vzniknout matce další náklady, k jejichž vynaložení došlo v souvislosti se slehnutím. Pochopitelně že náklady, které v souvislosti s těhotenstvím a porodem jsou uhrazovány státem, není povinen žalovaný otec hradit.

V praxi vzniká otázka, zda nárok na náklady spojené s těhotenstvím vzniká pouze matce, jejíž těhotenství skončilo porodem, či zda je možno je přiznat i v případě, že těhotenství je ukončeno jinak — např. potratem.

Podle našeho názoru je třeba se přiklonit k tomu, že pojem slehnutí, jehož zákonodárce užil, je pojmem širším, neomezuje tedy možnost uplatnění nároku jen pro případ, že těhotenství neprovdané matky je ukončeno porodem.³⁰⁾

V souvislosti s problematikou příspěvku na výživu a úhrady některých nákladů neprovdané matce se zdůrazňuje, že jde o její osobní nároky vůči otci dítěte. Proto je zastáván názor, že do těchto nároků nelze zařazovat nárok na úhradu nákladů spojených s opatřením potřeb pro dítě — výbavičky, kočárku apod., i když jde o věci, které matka opatřuje v souvislosti s očekávaným slehnutím. Uvádí se, že v tomto případě jde o nároky dítěte, spadající do jeho výživy. Tyto nároky je tedy třeba uplatnit vůči otci dítěte v rámci stanovení jeho vyživovací povinnosti.³¹⁾

K tomu, aby těhotná žena, jež není za otce očekávaného dítěte provdána, mohla ještě před ukončením těhotenství získat potřebné prostředky k úhradě očekávaných zvýšených nákladů, dává zákon možnost zvláštního předběžného opatření. Proto, požádá-li o to, může soud uložit na návrh těhotné ženy tomu, jehož otcovství je pravděpodobné, aby složil potřebnou částku předem. Jestliže je takto plněno předem, jen na základě pravděpodobného otcovství, může se později stát, že otcem dítěte neprovdané matky bude určen jiný muž než ten, který na základě předběžného opatření předem složil potřebnou částku na zajištění nákladů těhotenství, slehnutí a výživy matky. V takovém případě může tento muž, který, jak se později ukázalo, otcem není, požadovat na otci dítěte úhradu toho, co k rukám matky splnil (srov. § 101 zák. o rod.).

Právo žádat o úhradu nákladů, jež tvoří obsah příspěvku neprovdané matce, se promlčuje ve třech letech ode dne slehnutí.

Příspěvek na úhradu některých nákladů neprovdané matce je tedy svým způsobem minimální podporou, se kterou právo rodinné pro takovou matku počítá. Žádné další nároky vůči otci svého dítěte pro svou osobu již neprovdaná matka v oblasti výživného uplatňovat nemůže, i kdyby její sociální postavení související s narozením dítěte a péčí o ně bylo sebesvízelnější. Tu pak přichází v úvahu jediné pomoc ze strany společnosti.

Formy společenské pomoci neprovdaným matkám jsou součástí širší problematiky, která se již vymyká z rámce rodinněprávní problematiky. Patří do oblasti sociální politiky našeho státu a související aspekty právní do úpravy sociálních práv občanů. Proto se touto problematikou zde nezbýváme. Přesto by snad závěrem nebylo neužitečné, alespoň stručně naznačit, jaké jsou v tomto směru možnosti, resp. o jakých prostředcích lze uvažovat.

Nazíráno z hlediska sociální potřebnosti, patří zřejmě problém sociálního postavení a materiálního zabezpečení neprovdané matky do širšího okruhu otázek neúplné rodiny. Neprovdaná osamělá matka pečující o své dítě je

³⁰⁾ K tomu srov. Zákon o rodině (komentář), Schiller a kol., Orbis 1970, str. 385.

³¹⁾ Uvedený názor zastávají autoři komentáře k Zákonu o rodině — srov. na str. 385, opačný názor je uveden v učebnici Rodinné právo, Orbis 1970, str. 250.

jen jedním z případů, kdy z různých společenských a právních důvodů k nepravdivosti v rodinném soužití dochází. Zdá se však, že jde o případ mající určitá společenská specifika — postavení osamělé neprovdané matky se výrazně odlišuje od postavení matek žijících v neúplné rodině z jiného důvodu.

Již dříve jsme uvedli, že zřejmě ve značném počtu případů zrození dítěte mimo manželství se společenská i právní situace neprovdané matky upraví pozdějším manželstvím. Jindy může jít o ženy, které jsou v takovém postavení, že vystačí s běžnou společenskou pomocí, která je poskytována v našem státě většině matek — bezplatná lékařská ošetření, event. zabezpečení pomocí dávek v mateřství, přídavky na děti a další, a jinak jsou samy s to své postavení vyřešit. V řadě případů pomáhá neprovdané matce širší rodina — rodiče, sourozenci — aniž by třeba k tomuto jejich jednání existovala právní povinnost. Přesto vše existuje v naší společnosti výrazná skupina neprovdaných matek, pro něž porod dítěte znamená podstatný kvalitativní zvrat v jejich dosavadním životě.

Pro samostatnou rodinnou existenci neprovdané matky a jejího dítěte je totiž zcela nezbytné splnění některých předpokladů: je třeba, aby matka s dítětem mohla někde bydlet, dále musí zajistit svou výdělečnou činností finanční prostředky pro sebe a alespoň částečně i pro dítě. V této souvislosti pak je nezbytné, aby měla zajištěnou dobrou péči o dítě v době, kdy vykonává své zaměstnání. To jsou předpoklady minimální. K tomu ovšem přistupují někdy i další nezbytné předpoklady; pro to, aby se neprovdaná osamělá matka mohla psychicky i sociálně ve své změněné situaci adaptovat, potřebuje pomoc v oblasti psychologické, v tvorbě určitého zázemí apod. Potřeba těchto předpokladů vyniká zejména ve skupině nezletilých neprovdaných matek, kdy v některých případech lze mluvit i o problému jejich resocializace.

Společenská pomoc této skupině matek je zatím dána možností umístit jejich dítě ve státním dětském zařízení — zejména kojeneckém ústavu. Tu se poukazuje na to, že potřebné vztahy mezi matkou a dítětem se postupně jejich vzájemným odloučením na straně matky oslabují, nevyvíjejí se harmonicky. Ústavy sice umožňují alespoň pro určitou dobu společný pobyt matce i dítěti, ovšem i tyto možnosti jsou omezené: „Musí-li neprovdaná matka své dítě opustit a ponechat v ústavní péči, ohrožuje to citový vztah matky k dítěti tím více, čím déle takový vztah odloučení trvá. Proto jsme již dávno opustili organizační zásadu kojeneckých ústavů, podle níž byl pobyt matky v ústavu vázán na schopnost kojit své dítě. Na druhé straně, i když se dnes řídíme především zájmem dítěte, nemůžeme prodlužovat pobyt neprovdaných a materiálně nezajištěných matek v ústavu přes období několika měsíců, které je obvykle dáno délkou placené mateřské dovolené.“³²⁾

³²⁾ Srov. L. Zeman, Kam zaměřit pomoc neprovdaným matkám?, Zprávy populační komise č. 1/1970.

Vzhledem ke všem dosud nabytým zkušenostem v oblasti této společenské problematiky a zájmu naší společnosti na účinné ochraně a pomoci osamělým neprovdaným matkám a jejich dětem, uvažuje se o dalších konkrétních formách společenské pomoci. Významnou pomoc by mělo přinést vybudování speciálních domovů pro osamělé matky (doposud existuje jen jedno zařízení tohoto druhu „Dům matky a dítěte“ v Ostravě). Předpokládá se, že by sem na základě vlastního rozhodnutí byly přijímány ženy ekonomicky činné nebo ty, které se jimi za přispění společnosti v brzké době stanou. Pobyt v takovém domově by byl časově omezen (počítá se s dobou tří let). Výsledkem pobytu v domově by mělo být vytvoření pevného mateřského vztahu matky k dítěti, další schopnost je řádně vychovávat a ekonomická schopnost uživit dvě osoby po odchodu z domova. To vše by pochopitelně předpokládalo i další spolupráci s hospodářskými zařízeními i správními orgány v místě, kde by domov byl zřízen. Zvláště složitá a obtížná problematika pomoci osamělým nezletilým matkám by měla být řešena vybudováním speciálního celostátního zařízení. Tyto konkrétní úvahy a návrhy vycházejí jednak ze vzorů obdobných zařízení v zahraničí, jednak ze zkušeností našeho ostravského domova.³³⁾

Domníváme se, že jde o reálnou a účelnou představu, jak v zájmu dalšího prohloubení společenské pomoci osamělým neprovdaným matkám postupovat. Lze si jen přát, aby i tato forma došla realizace.

Exkurs

Zvláštním případem „neprovdané matky“ je u nás toho času pěstounka-matka, pečující o svěřené děti v SOS dětské vesničce.

SOS dětská vesnička je účelovým zařízením Sdružení přátel SOS dětské vesničky, určeným pro výchovu dětí. Toto dětské zařízení zajišťuje dětem, jež jsou z různých důvodů vychovávány mimo vlastní rodinu, náhradní rodinnou výchovu. SOS dětská vesnička tak v posledních letech obohatila dosavadní formy náhradní výchovy dětí. Vybudování první SOS dětské vesničky přineslo s sebou řadu organizačních, materiálních, ale v neposlední řadě i právních problémů.³⁴⁾

Pěstounka-matka je ústřední postavou péče o děti v SOS dětské vesničce, „... stává se skutečnou matkou opuštěným dětem, jejich citovým zázemím, uspokojujíc základní duševní potřeby dítěte. Stává se jí bezdětná, osamělá žena, která nalézá smysl svého života ve spolužití s přijatými dětmi, jež vychovává a uvádí do života až do dospělosti.“³⁵⁾

³³⁾ Srov. M. Hrdá, Potřebujeme domy pro osamělé matky v ČSR?, Zprávy populační komise č. 2/70.

³⁴⁾ Na právní problematiku některých forem náhradní péče o děti, zejména tzv. péče pěstounské, upozornili jsme v článku Problematika dětí v cizí péči, AUC – Iuridica č. 4/1969.

³⁵⁾ Srov. J. Dunovský, Náhradní rodinná péče a SOS dětské vesničky v ČSR, Soc. zákonost č. 2/1970.

Pokusíme se nyní jen stručně naznačit základ právního postavení této pěstounky-matky, jak vyplývá z Prozatímního provozního řádu SOS dětské vesničky (schváleného min. práce a sociálních věcí ČSR dne 28. 10. 1970). Základ právního postavení pěstounky-matky je dán dvěma právními vztahy: v první řadě jde o právní vztah pěstounky-matky ke svěřeným dětem. Tento vztah vzniká na základě soudního rozhodnutí, jímž soud svěří matce dítě (děti) do její výchovy (§ 45, odst. 1 zákona o rodině). Druhý právní vztah, do něhož vstupuje a jenž spoluvytváří základ jejího právního postavení, je její vztah ke Sdružení přátel SOS dětské vesničky. Z uvedeného Prozatímního provozního řádu vyplývá, že tento vztah je dán těmito skutečnostmi: matka je v první řadě členkou Sdružení; dále dnem, kdy na základě pravomocného rozhodnutí soudu převzala první dítě svěřené jí do výchovy, se stává veřejnou funkcionářkou a za výkon funkce jí náleží odměna. Kromě toho pracovní povinnosti pěstounky-matky, které vyplývají z jejího výchovného poslání v rodině, popřípadě dalších obecně závazných předpisů, stanov Sdružení a provozního řádu, jsou určeny pracovní smlouvou (srov. čl. 10 Prozatímního provozního řádu). Z uvedeného vyplývá, že vztah pěstounky-matky ke Sdružení je podstatně složitější, než např. právní postavení vychovatelského personálu v ústavech, které je výlučně pracovněprávní (vůči dětem, svěřeným do péče ústavní je pracovník ústavu v neosobním vztahu, tj. děti nejsou těmito pracovníkům svěřovány do jejich individuální péče). Jak vyplývá z řady ustanovení Prozatímního provozního řádu, je zřejmé, že těžiště právního vztahu pěstounky-matky ke Sdružení je v onom jejím postavení jakožto funkcionářky Sdružení. Pracovněprávní smlouva upravuje spíše „technickou“ stránku výkonu její funkce.

Tyto právní důsledky totiž logicky vyplývají ze základního pojetí péče o děti v SOS dětské vesničce — kde jde zásadně, jak jsme uvedli, o náhradní rodinnou výchovu; tedy o výchovu individualizovanou pokud jde o osobu pečující o děti (pěstounka-matka), relativně stabilizovanou — jak po stránce časové, tak po stránce osobní (pěstounka-matka a stabilní kolektiv 8–9 dětí), prováděnou v zařízení, jež i po stránce prostorového umístění odpovídá rodinnému prostředí — každá pěstounka-matka bydlí s dětmi v samostatném rodinném domku.

Vztah pěstounky-matky k dětem má tedy individuální právní základ daný soudním rozhodnutím. Pěstounka-matka pak odpovídá za výchovu svěřených dětí nejen Sdružení, ale především příslušným státním orgánům, jímž též přísluší dohled a kontrola nad výchovou dětí v SOS dětské vesničce. Z tohoto hlediska by nebylo tedy možné, aby se právní vztah pěstounky-matky ke Sdružení redukoval na pouhý pracovněprávní vztah — takové pojetí by nebylo adekvátní jejímu právnímu postavení vzhledem ke svěřeným dětem. Je zřejmé, že její postavení funkcionářky Sdružení, jež se zdůrazňuje na prvním místě, spíše odpovídá, resp. se vyrovnává s pojetím jejího právního vztahu ke svěřeným dětem. Na druhé straně však, jak se zdá, nebylo by možno obejít se bez jakékoli úpravy některých pracovních povinností pěstounky-matky — zejména v oblasti výkonu domácích

práci a osobních výkonů pro potřebu rodiny. S tím pak souvisejí problémy týkající se některých pracovněprávních otázek — dovolené, bezpečnosti a ochrany zdraví apod. Prozatímní provozní řád se i těmito otázkami v podrobnostech zabývá.

Vzniku právního postavení pěstounky-matky odpovídá i skončení její funkce. Tu je třeba rozeznávat, zda jde o skončení výkonu funkce pěstounky-matky k jednotlivým dětem, nebo o případ skončení její funkce vůbec, tedy o případ, kdy pěstounka-matka přestává být v tomto právním vztahu ke Sdružení. Pokud jde o první uvedený případ, končí její vztah k jednotlivým dětem, jakmile dítě dosáhne zletilosti nebo odejde na základě pravomocného rozhodnutí soudu z její péče a výchovy. V druhém případě, tedy k absolutnímu zániku její funkce dojde úmrtím pěstounky-matky, jejím vzdáním se funkce nebo odnětím pověření k výkonu funkce. Jestliže se tedy pěstounka-matka své funkce vzdá, nebo je jí výborem Sdružení odňato pověření výkonu funkce, zaniká její právní vztah ke Sdružení jakožto jeho funkcionářky. Nezaniká tím ovšem její vztah ke svěřeným dětem. Ten může zaniknout jen rozhodnutím soudu, kterým by bylo změněno původní rozhodnutí, jímž jí děti byly svěřeny do výchovy. I z hlediska skončení funkce pěstounky-matky je tedy zřetelné, že základ jejího právního postavení je dán uvedenými dvěma způsoby — svěřením dětí soudem a výkonem její funkce ve Sdružení.

Právní problematika související s výchovou dětí v SOS dětské vesničce je složitější, než je tomu při výchově ústavního charakteru. Přes tuto určitou složitost a v některých směrech i nepropracovanost celé této právní problematiky (zde máme na mysli zejména okruh otázek, jež se týkají vztahu pěstounky-matky ke Sdružení, jež upravuje Prozatímní provozní řád), lze konstatovat, že náhradní rodinná výchova poskytovaná pěstounkou-matkou v SOS dětské vesničce je pozitivním přínosem současné praxi v oblasti náhradní výchovy dětí. De lege ferenda je třeba mít na zřeteli další propracování právního postavení pěstounky-matky, ke kterému by zřejmě mělo dojít po přijetí již delší dobu připravovaného zákona o pěstounské péči. I postupná, rozvinutější praxe SOS dětské vesničky přinese bezesporu další zkušenosti i nové náměty, které umožní propracování právní úpravy postavení pěstounky-matky v SOS dětské vesničce.

DIE UNVERHEIRATETE MUTTER

SENTA RADVANOVA

RÉSUMÉ

Die gesellschaftliche und rechtliche Stellung der unverheirateten Mutter und ihres Kindes unterliegt, vom historischen Standpunkt aus gesehen, bis zur Gegenwart allmählichen Änderungen. Im ersten Teil wird die Entwicklung dieses Problems behandelt. Die mit der gesellschaftlichen und rechtlichen Stellung der unverheirateten Mutter zusammenhängenden Fragen sind historisch mit der Entstehung der monogamen Ehe verknüpft, die von dem Bestreben begleitet wird dem Ehemann legale Nachkommen zu sichern und mehr oder weniger nur diesen Nachkommen eine privi-

legierte Stellung zu garantieren. Die monogame Ehe konnte aber nicht die Tatsache aus der Welt schaffen, dass auch in anderem als dem ehelichen Verkehr Kinder gezeugt werden.

Die Stellung der unverheirateten Mutter steht in engem Zusammenhang mit der Rechtsstellung ihres Kindes. Zweifellos wird dort, wo die rechtliche Regelung wenigstens eine gewisse Versorgung ihres Kindes von seiten des Vaters ermöglicht, auch die Stellung der Mutter verbessert.

Unter den Verhältnissen des europäischen Mittelalters wurde die rechtliche Regelung der Stellung des unehelichen Kindes fast auf dem ganzen Kontinent durch die Anschauungen des römischen Rechts samt einigen Elementen des kanonischen Rechts beeinflusst. Die nicht gleichberechtigte Stellung des unehelichen Kindes trat besonders im mittelalterlichen englischen Recht hervor, das lange Zeit hindurch einem solchen Kinde keinerlei rechtliches Verhältnis, sei es zum Vater oder zur Mutter, zuerkannte. Eine gewisse Verbesserung in der rechtlichen Stellung des unehelichen Kindes kann man fortschreitend in den einzelnen rechtlichen Regelungen ungefähr seit dem Ende des sechzehnten Jahrhunderts verfolgen. Zu dieser Verbesserung kam es hauptsächlich unter dem Einfluss von Elementen der naturrechtlichen Theorie.

Erst seit der Zeit der Aufklärung sind in Europa drei grundlegende Systeme, nach denen sich die Stellung des unehelichen Kindes richtet, zu verfolgen, die bis zum heutigem Tag die einzelnen rechtlichen Regelungen beeinflussen, soweit es sich um die grundsätzliche Ausgangsposition handelt: das System des französischen code civil (Napoleon), das System des österreichischen Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches (ABGB) und das System des common law. Unter diesen Systemen ist ohne jeden Zweifel als das fortschrittlichste das System des österreichischen ABGB zu betrachten, der von Anfang an vom Grundsatz ausging, dass jedem Kind das Recht auf die Feststellung seines Erzeugers zusteht. Ein weiteres für unser Problem bedeutsames Moment lag darin, dass das ABGB aus dem Jahre 1811 vom Grundsatz ausging: mater certa est. Die Entwicklung der rechtlichen Regelung der Stellung des unehelichen Kindes war daher in unserem Lande in erster Linie durch das System des österreichischen bürgerlichen Gesetzbuches beeinflusst. Die Vorschriften des ABGB überdauerten bis zur Entstehung eines sozialistischen Familienrechts auf dem Gebiet unserer Republik. Die Kodifikation des sozialistischen Familienrechts war stark durch das sowjetische Familienrecht beeinflusst, besonders durch dessen grundlegende Prinzipien, in unserem Fall durch das Prinzip der Gleichberechtigung aller Kinder. Hingegen übernahm das tschechoslow. Familienrecht nicht die damals geltende sowjetische Regelung aus dem J. 1944, die die Feststellung der Vaterschaft nicht ermöglichte, wofür es in der UdSSR spezifische gesellschaftliche Ursachen gab. Schon in der Verfassung des 9. Mai aus dem J. 1948 wurde bestimmt, dass „die Herkunft des Kindes seine Rechte nicht beeinträchtigen darf“. Dieses Prinzip wurde dann im Gesetz über das Familienrecht aus dem J. 1949 konsequent durchgeführt.

Der folgende Teil behandelt die gegenwärtige gesellschaftliche und rechtliche Stellung der unverheirateten Mutter in unserem Staat. Das gesellschaftliche Problem der Zahl der ausserehelichen Geburten zeigt sich im Lichte der statistischen Daten so, dass im Vergleich mit der Zeit vor dem zweiten Weltkrieg die Anzahl der unehelichen Geburten auf die Hälfte sank und sich in den letzten Jahren um ungefähr 12 000 jährlich bewegt. Das Absinken der unehelichen Geburten wurde durch verschiedene Ursache beeinflusst, unter denen die Legalisierung der Schwangerschaftsunterbrechung, die im J. 1957 eingeführt wurde, die wichtigste ist. Die statistischen Angaben über die Anzahl der ausserehelichen Geburten informierten uns lediglich über die Tatsache der unehelichen Geburt. Über die weitere Entwicklung der Stellung der unverheirateten Kindesmütter kann aus den zahlenmässigen Angaben kaum etwas abgeleitet werden. Ihre Stellung kann sich nämlich verschieden gestalten. Eine gewisse Anzahl solcher Frauen schliesst die Ehe, teilweise sind die unehelichen Mütter damit einverstanden, dass ihr Kind adoptiert wird. Nur ein Teil dieser Mütter bildet gemeinsam mit dem Kind eine unvollständige Familie, lebt mit dem Kind, betreut es persönlich und erzieht es. Ausser der Ehe geborene Kinder werden oft der Be-

treuung und der Erziehung durch andere Personen, gegebenenfalls der Anstaltsbetreuung anvertraut. Die angeführten Möglichkeiten für die praktische Klärung der Lebenslage der Frau, die ausser der Ehe ein Kind geboren hat, existieren, aber genaue Angaben darüber sind nicht verfügbar. Daher bemühen wir uns im Verlauf der weiteren Darlegung die Rechtsprobleme auf dem Gebiet des Familienrechts zu erschöpfen, die die unverheiratete Mutter im Zusammenhang mit der erwähnten Veränderlichkeit ihrer Stellung betreffen können.

In erster Reihe handelt es sich dabei um den Komplex der Rechtsfragen, die mit der Feststellung der Elternschaft zusammenhängen. Die Feststellung und die Bestreitung der Mutterschaft ist im tschechoslow. Gesetz über das Familienrecht Nr. 94/1963 Ges. Sam. nicht ausdrücklich geregelt. Unser Recht betrachtet als rechtliche Tatsache, die die Entstehung des Rechtsverhältnisses zwischen der Mutter und dem Kind zur Folge hat, die Geburt des Kindes. Zugelassen wird also die Durchführung des Beweises darüber, dass die Mutter des Kindes nicht die Frau ist, die als Mutter in der Matrik angeführt wird. Zu einer derartigen Feststellung der Mutterschaft könnte es auf Grund einer Klage zur Feststellung des Personenstandes laut § 80 der Zivilprozessordnung kommen.

Eine sehr komplizierte Problematik stellt der Fragenkomplex dar, der mit der Feststellung der Vaterschaft zusammenhängt. Das erwähnte Gesetz über die Familie geht vom System der drei rechtlichen Vermutungen aus, auf deren Grundlage die Vaterschaft festgestellt werden kann. An erster Stelle steht die Vermutung der Vaterschaft des Ehegatten der Mutter, soweit das Kind während der Dauer der Ehe bis zum 300. Tag nach deren Ende geboren wurde. Diese Vermutung ergibt sich automatisch. Die rechtliche Stellung der unverheirateten Mutter unterscheidet sich also — soweit es die Feststellung der Vaterschaft betrifft — von der Stellung der verheirateten Mutter hauptsächlich im Ausgangsmoment, nämlich in der Existenz der Ehe, und der damit verbundenen Rechtsfolgen bei der Unterscheidung der Vermutung der Vaterschaft des Ehegatten der Mutter einerseits und der beiden weiteren Rechtsvermutungen andererseits: nämlich der Vermutung der Vaterschaft, die auf der übereinstimmenden Erklärung der Eltern beruht und weiter der Vermutung der Vaterschaft des Mannes, der der Kindesmutter innerhalb einer Zeit beiwohnte, seit der, gerechnet von der Geburt des Kindes, nicht weniger als 180 und nicht mehr als 300 Tage verstrichen, soweit nicht erhebliche Umstände seine Vaterschaft ausschliessen. Die dritte der angeführten Rechtsvermutungen kann nur im Gerichtsverfahren zur Feststellung der Vaterschaft geltend gemacht werden.

Weiter beschäftigen wir uns in erster Reihe eingehender mit der Problematik der zweiten Rechtsvermutung der Vaterschaft, besonders vom Standpunkt der Mutter aus. Die zur übereinstimmenden Erklärung führenden Willenskundgebungen müssen zu ihrer Gültigkeit einigen Erfordernissen entsprechen: sie müssen persönlich, mündlich, von einer fähigen Person und entweder vor dem mit der Matrikenführung betrauten Nationalausschuss oder vor Gericht vorgebracht werden. Die gegenwärtige rechtliche Regelung der Fähigkeit zu Rechtshandlungen, die vor allem im bürgerlichen Gesetz enthalten ist, wirft einige theoretische und praktische Probleme auf, besonders in der Frage der Willenskundgebung, die der zweiten Vermutung der Vaterschaft zu Grunde liegt, soweit die Kundgebung von einer minderjährigen Person stammt. Hier handelt es sich in erster Reihe um ein Problem, das die minderjährige unverheiratete Mutter betrifft (zur Geburt ausser der Ehe kommt es bei uns in den letzten Jahren bei ungefähr eintausend minderjährigen Frauen).

Ein weiterer Fragenkreis betrifft die Feststellung der Vaterschaft durch das Gericht und vor allem die Stellung der Mutter in diesem Verfahren. Die Mutter des Kindes, dessen Vaterschaft das Gericht feststellen soll, spielt hier eine bedeutende Rolle, ihr fällt eine Ausnahmstellung besonderer Art dadurch zu, dass es in erster Linie an ihr liegt, wen sie als Vater des Kindes bezeichnet; eine wichtige Rolle fällt ihr aber auch im Verlauf des erwähnten Verfahrens zur Feststellung der Vaterschaft zu. In diesem Zusammenhang beschäftigen wir uns dann mit einigen hauptsächlich prozessualen Fragen, die mit der Herausbildung der Tatbestandsgrundlage für die in diesem

Verfahren vorgebrachte Vermutung der Vaterschaft in Verbindung stehen, und weiters mit Fragen, die mit der Durchführung der Beweise zusammenhängen, die zur Widerlegung der bereits vorgebrachten Vermutung dienen sollen, also der Beweise über erhebliche Umstände, die die Vaterschaft des beklagten Mannes ausschliessen.

Einen weiteren Problembereich bilden die Fragen der Adoption. Einerseits handelt es sich um die bedeutsame Frage der Adoption des Kindes der unverheirateten Mutter, andererseits auch um Rechtsfragen, die mit der Adoption des Kindes durch die unverheiratete Mutter zusammenhängen. Im ersten Falle tritt besonders als typisches Problem die Adoption des Kindes der unverheirateten Mutter hervor, dessen Vaterschaft nicht festgestellt wurde. Hier regelt die Mutter nicht nur ihre persönliche soziale und rechtliche Situation, sondern entscheidet auf besondere Art über das weitere Schicksal des Kindes. In diesem Zusammenhang tritt besonders in unserer Praxis eine Reihe von gesellschaftlichen und rechtlichen Fragen auf, mit denen wir uns hier beschäftigen. Soweit es die Adoption des Kindes durch die unverheiratete Mutter betrifft, ist diese nach der tschechoslow. rechtlichen Regelung möglich; im ganzen bringt dies keine wesentlicheren Probleme mit sich.

Die Rechte und Pflichten der unverheirateten Mutter gegenüber dem Kinde bilden sodann einen weiteren Kreis von Fragen. Die Rechtsstellung der unverheirateten Mutter unterscheidet sich in dieser Richtung – besonders soweit es sich um deren Umfang und Realisierung handelt – nicht von der Rechtsstellung der verheirateten Mutter.

Schliesslich stellt die Sicherung der materiellen Stellung der unverheirateten Mutter eine wichtige gesellschaftliche und rechtliche Problematik dar. Die materielle Sicherstellung der Kindesmutter von seiten des Vaters, mit dem sie nicht verheiratet ist, beschränkt sich lediglich auf die Deckung ihres Lebensunterhaltes für die Dauer von sechsundzwanzig Wochen, auf die Deckung des mit ihrer Schwangerschaft und Niederkunft verbundenen Aufwandes. (Gegenüber dem Kind hat der Vater begreiflicherweise die gleichen Verpflichtungen, d. i. besonders die Unterhaltungspflicht, so als ob es sich um ein in der Ehe geborenes Kind handeln würde.) Im Zusammenhang mit der Zuerkennung der angeführten Ansprüche zugunsten der unverheirateten Mutter entstehen in der Praxis der Gerichte einige Probleme, mit denen wir uns auch beschäftigen.

Weiters wird auf die bisherigen Möglichkeiten und Formen der gesellschaftlichen Hilfe für die unverheiratete Mutter hingewiesen. Diese ist bei uns in erster Linie durch die Möglichkeit gegeben das Kind in einer staatlichen Anstalt unterzubringen (neben der üblichen gesellschaftlichen Hilfe, die der Mehrzahl der Mütter – also auch den verheirateten – unentgeltliche ärztliche Hilfe, event. Mutterschaftsunterstützung, Kinderbeihilfen und dergl. bietet). In den letzten Jahren wird jedoch von seiten der Fachleute angeführt, dass die gefühlsmässige Beziehung der Mutter zum Kinde gefährdet ist, wenn die Mutter ihr Kind verlassen und längere Zeit in Anstaltspflege belassen muss. Deshalb wird bereits konkret die Errichtung einiger Heime für vereinsame Mütter erwogen (bisher besteht bloss eine solche Anstalt mit geringer Kapazität), wo man die Frauen gemeinsam mit ihrem Kind auf Grund ihres eigenen Entschlusses aufnehmen würde. Dabei soll es sich in erster Linie um wirtschaftlich tätige Frauen oder um solche handeln, die es mit Hilfe der Gesellschaft binnen kurzer Zeit werden. Der Aufenthalt in einem solchen Heim wäre zeitlich begrenzt, man rechnet mit einem Zeitraum von drei Jahren.

Zum Abschluss wird kurz die Problematik der Rechtsstellung des „besonderen Falles“ einer unverheirateten Mutter behandelt, nämlich der Mutter-Betreuerin im SOS Kinderdorf. Hier handelt es sich einerseits um die Rechtsgrundlage ihrer Beziehung zu den Kindern, die durch Gerichtsbeschluss ihrer Betreuung anvertraut wurden, andererseits um ihre rechtliche Beziehung zur Vereinigung der Freunde des SOS Kinderdorfes, die die Kinderdörfer als für die Kindererziehung zweckbestimmte Einrichtung aufbaut. Die grundsätzlichen Fragen werden durch die Vorläufige Betriebsordnung des SOS Kinderdorfes derart gelöst, dass die Mutter-Betreuerin vor allem Funktionärin der Vereinigung ist, der für die Ausübung ihrer Funktion eine Entlohnung zusteht.

Ausserdem werden die Arbeitsverpflichtungen, die für sie aus ihrer erzieherischen Aufgabe gegenüber den anvertrauten Kindern, beziehungsweise aus anderen allgemeinen Vorschriften, den Statuten der Vereinigung und der Betriebsordnung entspringen, in einem Arbeitsvertrag festgesetzt.

Das SOS Kinderdorf ist eine neue Institution auf dem Gebiet der Ersetzung der Familienerziehung der Kinder und die Rechtsproblematik, die mit der Erziehung der Kinder in dieser Einrichtung zusammenhängt, ist kompliziert. Offensichtlich wird es nötig sein sie noch weiter auszuarbeiten, worauf zum Schluss hingewiesen wird.